

~~K-5817^a~~

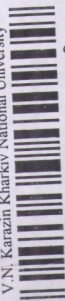
87205

Lim. myfuan

1938

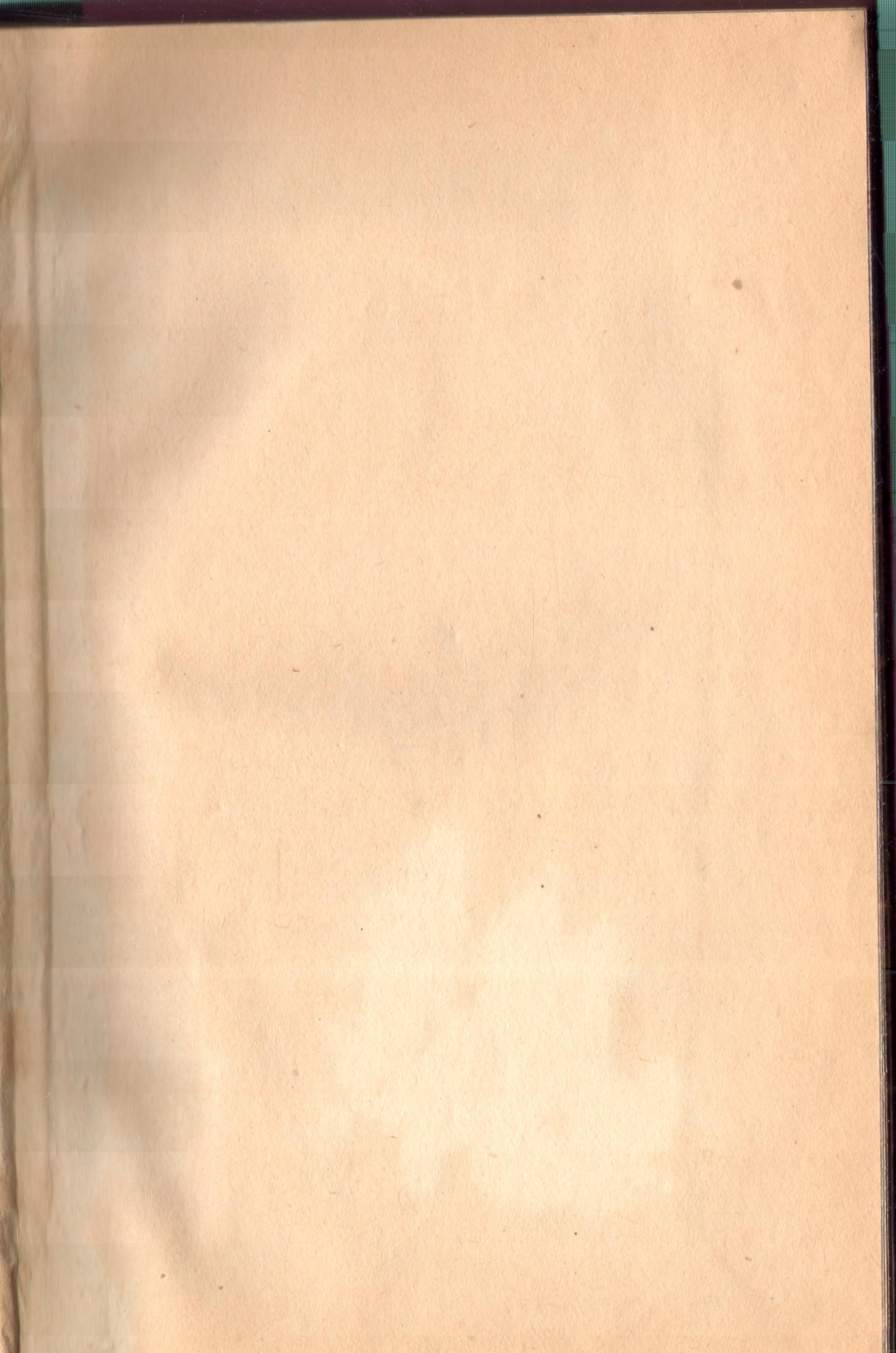
N/11

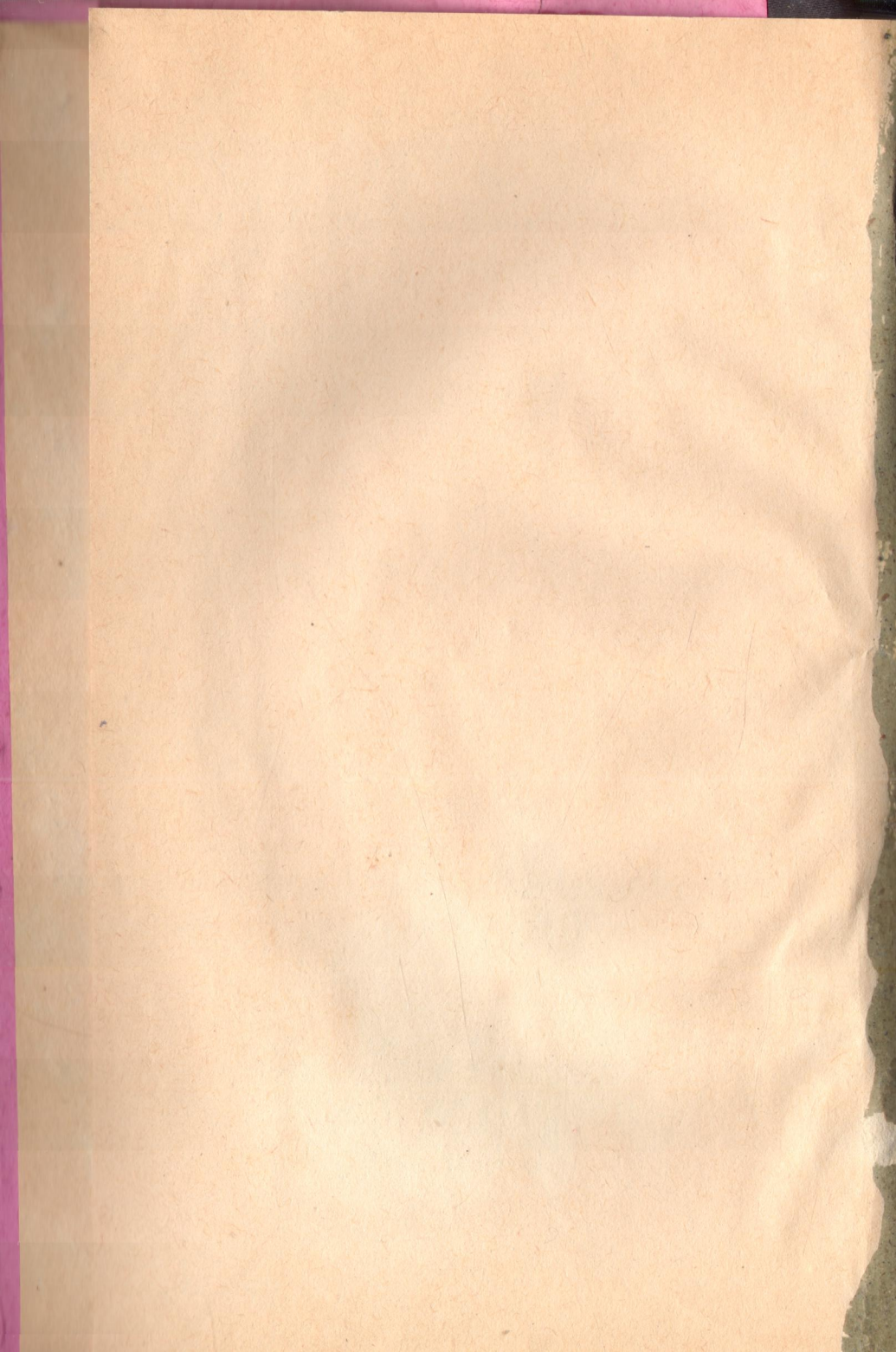
V.N. Karazin Kharkiv National University

00820564

9

К 5817А

Оф

ЛІТЕРАТУРНИЙ ЖУРНАЛ

11

Листопад

1938

ДЕРЖАВНЕ ЛІТЕРАТУРНЕ ВИДАВНИЦТВО

NEW YORK

LIBRARY

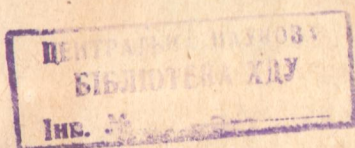
V

к 5817^А
ЛІТЕРАТУРНИЙ
ЖУРНАЛ

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ
І КРИТИЧНИЙ МІСЯЧНИК

ОРГАН УКРАЇНСЬКОГО ТА ХАРКІВСЬКОГО ОБЛАСНОГО
ПРАВЛІННЯ СПІЛКИ РАДЯНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ

11
Листопад
1938

ДЕРЖАВНЕ ЛІТЕРАТУРНЕ ВИДАВНИЦТВО
КИЇВ • ХАРКІВ

89/60

ЗМІСТ

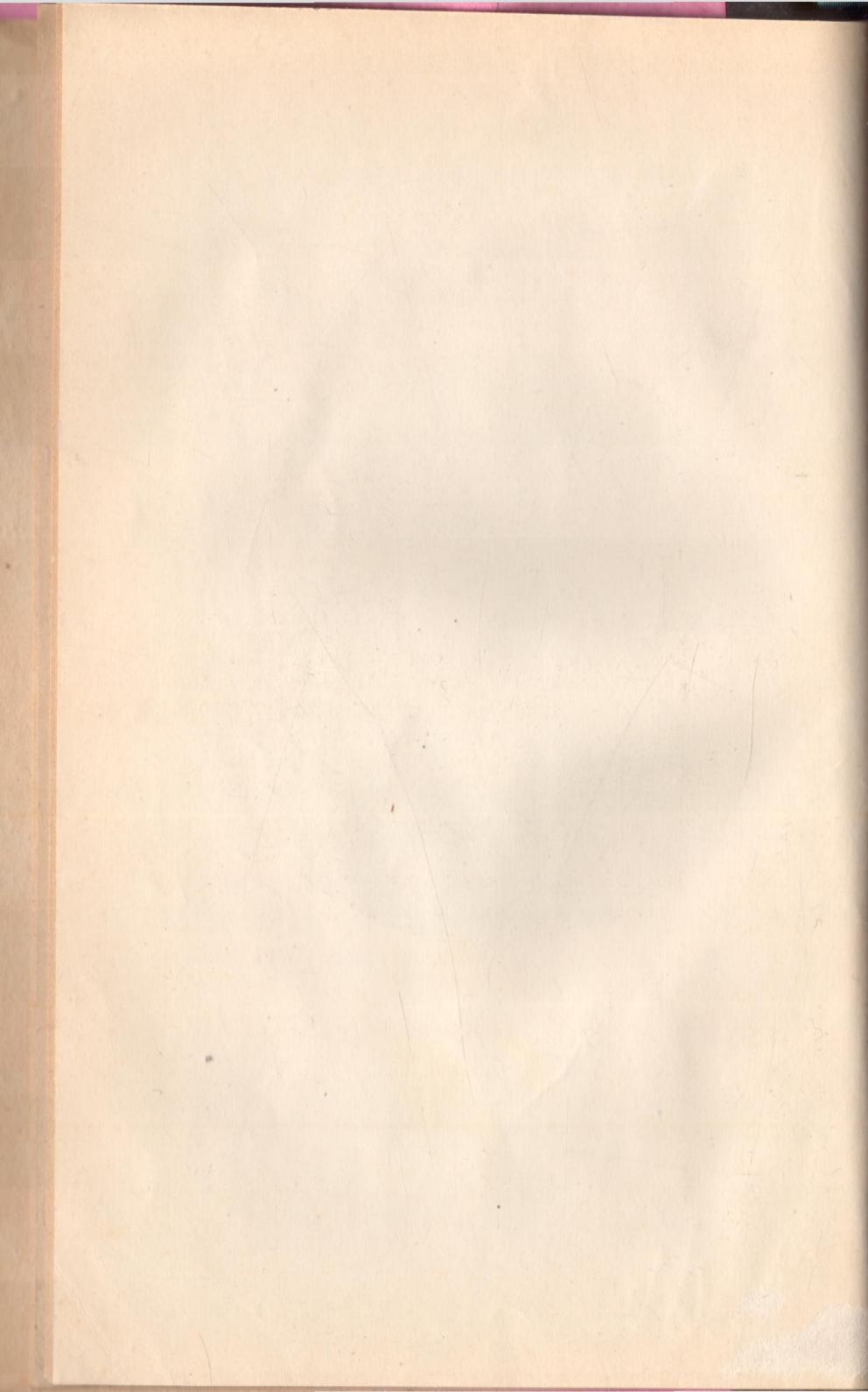
	Стор.
Терень Масенко—Жовтнева пісня	3
Юрій Шовкопляс—Чекання. Новела	4
Олекса Варавва—Пісня колгоспників	16
Петро Северов—Світло. Оповідання. Переклав Ол. Варавва	17
Федір Мирошниченко—Щоб сказав наш батько Сталін	28
Павло Байдебуря—В останню хвилину. Новела	30
Ст. Крижанівський—Здрастуй, рідна Москва!	36
Віталій Петльований—Балада	37
Петро Панч—Олександр Пархоменко. Повість (закінчення)	39
Олекса Конторин—Лариса. Поезія	66
Олесь Донченко—Дід Сава. Оповідання	69
Гриць Жученко—Пісня	72
Василь Шейко—Море. Поезія	73
Леонід Шутов—Муму. Оповідання. Переклав А. Ш.	74
Петро Сенченко—Пісня дівчини	77
Павло Ходченко—За хліб. Оповідання	78
Пісня про богунців. Фольклор	86
Ірина Карнаухова—Казка про повернення північних багатирів. Переклав В. Свідзінський	87
Ти Наталко, ти Полтавко. Фольклор	90
 Мирон Степняк—Іван Котляревський. Стаття	 92
Ст. Крижанівський—Шевченко і Котляревський. Стаття	114
Ю. С.—Шевченко про Пушкіна. Замітка	117

Редакція: П. Ходченко (в. о. редактора), Ів. Сенченко, І. Муратов
(заступники редактора)

Адреса редакції: Харків, вул. Чернишевська, 59. Тел. 7-37-82

Видає Державне Літературне Видавництво

Терень Масенко

ЖОВТНЕВА ПІСНЯ

На схід і захід від Кремля,
З Москви до Києва й Паміра —
У Жовтні звільнена земля
Цвіте під сонцем щастя й миру.

Таких країв віки віків
Історія землі не знала.
Це партія більшовиків
Державу волі об'єднала.

Це Ленін з Сталіним дали
Народам дружбу, силу, славу.
І зорі Жовтня розцвіли
Над світом радісно-яскраві.

Для світу цілого тепер
Встає, як приклад, гордість, подив —
Сузір'я Рад — СРСР,
Сузір'я радісних народів!

Одинадцять зірок горять
В найдальші землі й океани.
Ясне сузір'я Краю Рад
Світить вікам не перестане.

Скона фашизм — як ніч сліпа ...
Над півднем, заходом і сходом
Сузір'я Молота й Серпа
Віки сіятиме народам!

Харків, 1938 р.

Юрій Шовкопляс

ЧЕКАННЯ

НОВЕЛА

Вдень Гриша Деркач був певний, що нема на світі людини щасливішої за нього.

Йому було двадцять два роки. Три тижні тому він одержав диплом штурмана дальнього плавання. А позавчора здійснилося нарешті те, про що він так довго й так палко мріяв: він уперше прийняв вахту, став справжнім моряком.

Тепер він волів якнайшвидше стати зразковим третім помічником капітана. Тому зранку й аж до ночі він не давав собі перепочинку ні на секунду: то перевіряв та перечищував і без того вірні та чисті навігаційні прилади, то знову й знову впорядковував майно рятувальних човнів, то лазив по всіх закутках пароплава, щоб нічого невідомого там для нього не залишилось, то занурювався в лоції і карти. А ні одна хвилинка не минала марно, кожна приносила щось нове, потрібне.

На вахтах він почував себе, мов туго напнута струна. Море весь час було спокійне, а йому здавалось, що наступної хвилини неодмінно щось трапиться. Він не пережив би ганьби, якби це „щось“ захопило його зненацька.

Безпечність плавби — єдине, що трохи засмучувало його. Якщо так буде все літо, то він до осені досвідченим моряком навряд чи стане. Досі він був студентом, цієї ж осені його мали призвати на військову службу. І найгарячішим його бажанням було — з першого ж дня служби показати себе гідним почесного звання червонофлотця.

І — коли „Металург“ впливав з одеського порта, на бульварі довго майоріла, прощаючися з ним, біла хустинка. І Гриша, ставши на кормі, чимдуж розмахував кашкетом їй у відповідь.

Хіба цього всього мало для щастя?..

Але вночі він почував себе зовсім інакше.

Як тільки він залишався один у своїй каюті, почуття щастя швидко зникало. З'являлися непотрібні, непрошені, дурні думки. Він кляв, ненавидів, зневажав себе за них. Та від цього почував себе ще нещаснішим і ніяк не міг заснути.

Почалося ж це з позавчорашньої ночі — з першої ночі його на борту „Металурга“. Вчора так само він казнаскільки не

спав, хоч і ліг аж після четвертої години, відстоявши найутомнішу вахту — „собаку“. Сьогодні, значить...

Опівночі, здавши вахту першому помічникові, Гриша не пішов до своєї каюти. Томитися в її задусі довгу безсонну ніч, — ні, це було над його сили. Він пробрався на бак і прикрився на складеному там брезенті. Може хоч свіже повітря допоможе заснути...

Ніч була хмарна й пуста: ані зірки вгорі, ані вогника докола. Питьма щільно огорнула пароплав. Здавалося, він нерухомо висить у чорній порожнечі. І тільки кволий нічний бриз нагадував, що „Металург“ пливе вздовж кавказьких берегів: він приносив ледве чутні пахощі далекого гірського лісу.

Гриша заплющив очі й довго лежав, марно намагаючись якось перехитрити себе й заснути.

Думки снувалися ті ж самі, що вчора й позавчора, тільки стали ще в'ідливіші, ще кусючіші.

Він думав про ту, що позавчора вранці махала йому хустинкою з бульвара. Вона ж бо внесла в його життя те, без чого його щастя не було повним. Але думав зовсім не так, як йому самому хотілось би...

Коли любиш, а надто в двадцять два роки, твердо віриш, що твоє кохання триватиме вічно, що ніяка розлука не зможе загасити його. І хочеш тільки одного: щоб тобі відповідали тим же. Нещастя приходить разом із сумнівами у вірності коханої.

Три дні тому Гриша спав міцно й щасливо, бо твердо знав, що його кохають не менше, ніж кохає він сам. Свою дівчину він бачив щодня і щодня вона говорила йому, що ніколи не зможе забути його, і її рука покійно лежала в його руці, її щирі очі бачили тільки його, її голос звучав тільки для нього. Якщо й з'являлися в нього сумніви, через мить від них не лишалось й сліду.

А зараз... Неквапливий „Металург“ пливе до Поті, і відстань між ними і Одесою щогодини збільшується на дев'ять морських миль. А Одеса — місто легкодумне: там легко забувають про тих, кого не бачать хоч один день, розповідають потім про це, безтурботно посміюючись. І ніколи не почуєш там про вірних. У своєму розпачі Гриша забув, що вірність — скромна, а людська цікавість стежить не за нею: адже посміятися можна тільки над обдуреними. І йому здавалось, що слова його дівчини були просто словами, а очі її й голос лише здавались йому ширими, а він уже став одним з тих, з кого глузують смішливі одесіти. І навіть якщо цього разу трапиться чудо і, повернувшись до Одеси, він зустрине її такою ж, якщо залишив, так йому ж доведеться піти і в другий рейс і в третій.

І вже неодмінно вона ні разу не згадає про нього, коли служба батьківщині розлучить його з нею на роки. А дуже

можливо, йому доведеться битися, захищати рідну землю, і хіба зможе він, закоханий на все життя, не думати тоді про те, що захищає і її, свою кохану?..

Як боляче, як нестерпно боляче було думати про це! Як шкода було себе!.. І як соромно перед самим собою: комсомолец, штурман дальнього плавання, і — думати про отаке, не спати...

Несподівано Гриша почув коло себе шарудіння. Він розплющив очі.

Все та ж щільна пітьма навкруги.

Але, підвівши голову, він побачив, що далеко спереду по лівому борту миготить кілька тьмяних крапок світла. Немов боязке тремтливє сузір'я раптом зійшло зза невидимого обрію.

Ту ж мить він почув:

— Сочі...

Він повернувся на це шепотіння. Зовсім близько, мало не поруч нього, хтось невидимий поворухнувся і, помовчавши, промовив тихо й тоскно:

— Так, Сочі... А зараз і гагринські вогні відкриються. Ранком будемо на траверсі Сухумі. А смерком завтра ввійдемо до потійського порта.

За три дні свого перебування на борту „Металурга“ Гриша не встиг запам'ятати голоси всіх сорока чоловік команди. Але цей гортанний, з кавказьким акцентом, голос він уже знав добре, хоч і чув його зовсім не часто. Голос належав похмурому Харитону Аланії, стерновому з його вахти.

Гриша зітхнув з полегшенням. Аланія хоч і не з розмовистих, та з ним куди легше, ніж самому.

Сам із собою він говорив, чи знав, що його вахтений начальник поруч?.. Та перше, ніж Гриша гукнув до нього, він заговорив знову, намагаючись приховати свій смуток іронією:

— Ну, що я не можу заснути, зрозуміло... А от чого ви не спите?

Гриша сам собі похитав головою: хіба не те ж саме він міг йому сказати? А втім, він нещасним був тільки вночі, щождо Аланії...

Уперше він зустрівся з Аланією перед дверима капітанської каюти, коли прийшов сюди з призначенням. Але чути про цього матроса йому доводилось і раніше, — як про одного з найкращих стернових Чорного моря.

До капітана вони ввійшли тоді разом. І Аланія не дав Гриші навіть привітатися: схвильовано спитав, чи правда, що „Металург“ завтра відпливе саме до Поті. Капітан potwierдив. Аланія раптом зблід і хрипким голосом зажадав, щоб його негайно списали з пароплава. Мить капітан сторопіло дивився на нього. Потім знизав плечима.

— Що з вами, Харитоне?.. Нікуди, звичайно, я вас не спущу, але...

— Не спихете? — пристрасно перебив його матрос. — Так я сам...

З силою рубонув кулаком повітря й прожогом вискочив з каюти.

Юного штурмана це неабияк вразило. Це ніяк не в'язалося з тим, що він чув про Аланію — витриманого, завжди певного себе стернового, який ніколи не розгублюється і в найлютіший шторм веде судно точно за курсом.

Далі Аланія дивував Гришу чимраз більше й більше. Того дня він справді намагався втекти з пароплава. Довелося всім — від капітана до кока — стежити за ним, бо ж ніяк не можна припускати, щоб такі моряки, як він, раптом плямували себе безглуздим дезертирством та ще перед виходом у рейс. А потім — що ближче „Металург“ підпливав до Поті, то мовчазнішим і похмурішим ставав Аланія. І хоч Гриша стояв на пахах разом з ним, він ні разу не відважився розпитати свого стернового. Він бачив по його обличчю: запитань про це той просто не захоче почути.

І ніхто толком не міг сказати йому, що ж робиться з Аланією. Команда сама була здивована: таким ніхто ніколи його не бачив. Надто дивною була його поведінка тому, що Поті — його рідне місто, він прожив там усе своє життя, крім останніх трьох з половиною років...

Цікавість до Аланії швидко приглушила Гришині думки. Він зміркував, що в п'яті людина стає куди одвертішою, і насмілювався спитати:

— Чим же Поті вас так страшить?

Жодного звуку у відповідь. Гриша прикро вилаяв себе, подумавши, що матрос нечутно пішов з бака, і, значить, він знову залишився насамоті з своєю дурістю. Він мимоволі здригнув, раптом почувши, як хтось присів на брезент поруч нього.

— Довга це історія... І соромно мені... розказувати...

Знов Аланія надовго замовк. Гриша терпляче ждав. Нарешті матрос невесело хмикнув і мовив:

— Та треба ж колись комусь признатися...

Чиркнув сірник. Аланія нахилився до вогника, припалюючи цигарку.

Кілька секунд Гриша бачив його давно не голене і все ж таки красиве, рухливе обличчя з великими розгубленими очима. Руки його помітно тремтіли.

Кинувши сірник за борт, він разів зо три жадібно затягся, шумно вдихаючи й видихаючи дим. Потім неголосно почав своє оповідання. І поки він говорив, темночервоний вогник його цигарки нервово рухався, викреслюючи в п'яті химерні візерунки...

Оповідання було довге й плутане. Аланія то забігав уперед, то повертався назад, повторювався, копірився в подробицях, несподівано замовкав, замислившись. Наче не розповідав, а насамоті з собою вголос перебирав минуле.

Але від його оповідання Гриші помалу стало ще гірше, ніж коли він був сам...

Було Аланії тоді, як Гриші тепер, двадцять два роки. Робив він разом із своїм старшим братом, в потійському порту на ремонті механізмів. Мав репутацію непоганого слюсаря. І ніколи не мріяв стати моряком.

Жив з батьками, а їм давно вже перехопилося за шістдесят, і міцним здоров'ям вони похвалитися не могли. Проте, батько своєї роботи на залізниці кидати не хотів. Не пішов Аланія від них і після свого одруження. Ніну свою дуже любив, жив з нею дружно. Та тільки півроку і прожив він з нею. „Своє щастя я своїми власними руками поламав“.

Сталося от що. З пароплава, який зайшов до Поті по терміновий фрахт, відразу двох матросів відвезли до лікарні. І Харитон, коли йому запропонували, згодився поробити на тому пароплаві матросом, поки той допливе до свого порта — до Одеси. Якраз днів за два до того він пішов у відпустку. Так чому б вільним часом не подивитися йому на інші береги своєї батьківщини?

Обов'язки палубного матроса не здались йому складними й важкими. А його весела компанійська вдача швидко перетворила всю команду на його друзів. І по приході до Одеси всі почали вмовляти його поплавати з ними ще трохи. „Я подумав, подумав і написав додому листа, що ненадовго затримаюся“.

Так він пішов у другий рейс, а там і в третій, і в четвертий.

Четвертий рейс був за кордон. Думалось, що через два місяці знов буду дома, але довелось аж понад півтора роки плавати по чужих морях... Цікава була плавба. Під час неї, до речі, Харитон став стерновим. Тільки — „не зважаючи ні на що, так тягло мене додому, до моїх стареньких, до Ніни, до колишніх товаришів, що дуже часто здавалося: ну, не вистачить мого терпіння!“ А найтяжче, — весь час так траплялося, що не можна було одержати від своїх хоч би один лист. Сам же писав їм з кожного порта.

Аж ось пароплав ліг на курс до рідних берегів. Яка це була радість! І як тяглися ті останні дні...

І раптом...

Жодний лист з дому не чекав на Харитона в Одесі. Гірше того, йому повернули мало не всі його листи з плавби додому. І на всіх — штамп: „за ненаходженням адресата...“ До нестями переляканий, передчуваючи найжахливіше, він здогадався все ж таки надіслати телеграму до адресового бюро

в Поті. Через день прийшла вбивча відповідь: „Зазначені особи в Поті не проживають“.

„Як не розірвалося серце...“ Страшні передчуття не збрехали, все життя полетіло шкереберть. Якщо батьки не живуть у Поті, значить, вони вже ніде не живуть. А Ніна... Аланія — тепер це не її прізвище. Що інше могла зробити вона, молода, красива, життєрадісна?.. Тільки себе самого Харитон обвинувачував у всьому: „обіцяв їй повернутися через десять днів, а сам...“

До Поті він не поїхав ні тоді, ні потім. Дав собі слово ніколи туди не повертатися. Не написав і братові: навіщо збільшувати свій і без того тяжкий біль його справедливими докорами? Він вирішив назавжди залишитися в сім'ї, що за минулі два роки стала йому рідною — в сім'ї моряків. Але про своє розорене життя він і досі ще нікому не розказував: „боявся, подумают: який з тебе був син і чоловік, такий буде й товариш... Хіба ви цього зараз не подумали?..“

— От і скажіть: ну пощо я пливу до Поті тепер, через півтора роки після всього?.. Щоб на могилах батьків знов відчувати себе непутящим? Щоб почути від брата, як ждали мене старі, як надіялись побачити ще хоч раз? Щоб усі розказували мені про те, як Ніна перестала вірити мені?.. Щоб ще раз пережити той біль?.. Але ж я його й так забути не можу!

Довго говорив ще Аланія. Відкрилися гагринські вогні, заблискотів назустріч „Металургові“ яскравий промінь маяка на мисі, посірішало хмарне небо над далеким і туманним гористим берегом. І весь час він жадібно кури́в, припалюючи цигарки прямо одну від одної.

Спершу Гриша пробував заспокоювати його. Та скоро замовк. Хіба могли його слова звучати переконливо? В нього самого почали дрібно тремтіти руки. На що він може тепер надіятися? Жінки всюди однакові. Тільки йому, Гриші, буде ще важче: адже він ні в чому не провиниться!

Поті відкрилося на заході сонця. Синій південний присмерк швидко густішав, коли „Металург“ заходив до гавані. А коли він обережно наблизився до причалу, в порту спалахнули вогні.

Місце третього помічника під час швартування — на носі. Йому треба уважно стежити за містком, щоб не прогавити команди.

Але Гриша не міг відвести очей від Аланії. Він знав, що робиться в того на серці. Те саме, що діятиметься і в його, коли „Металург“ буде наближатися до Одеси. Тільки для Аланії найгірше минуло, а він саме найгіршого буде ждати.

Харитон стояв коло борта, обома руками вчепившись в поруччя. Він усе ж таки примусив себе поголитися й одягти

свій найкращий костюм. Але лице його було сіре. Піт блискотів на його лобі, мов срібний вінок. На руках туго набрякли жили, наче триматися за поруччя було над його сили. І весь він ніби закам'янів. Навіть його погляд став нерухомий, як у сліпого: дивлячись на своє рідне місце, він, здавалося, боявся побачити його...

Порт здавався безлюдним. Гриша помітив лише трьох робітників. Двоє стояли на краю пристані, чекаючи на швартови з пароплава. А третій, у ширококрисому кавказькому брилі, сидів, одвернувшись, на якомусь ящику трохи віддалік.

Коли носовий швартов упав на берег, один з робітників потяг його до причалного стовпа. Рухався цей робітник, не хапаючись. І нетерплячий боцман „Металурга“ — він без крутої морської приправи слова не міг вимозити — такого за це йому навернув, що всі присутні мимоволі приснули, хоч і звикли вже до його словесних викрутасів.

Засміялись і обидва робітники на березі.

Третій позернувся, підвів голову. Світло ближнього ліхтаря впало на його задеркивате, всміхнене лице. Він уже розтулив рот, щоб заступитися за свого товариша, в відповідь боцманові чимсь таким же солоним. Та несподівано всмішка застигла на його обличчі. Він рзучко схопився, ступнів уперед і поволі махнув рукою, ніби відсуваючи щось сперед очей.

— Луарсаб!

— Харитон!

Обидва ці несамовиті крики злилися в один.

Умить той, кого Аланія назвав Луарсабом, опинився на самому краю пристані. Харитон же всім тілом перехилився через борт. Кілька секунд вони не дихаючи вдивлялися один в одного, відмовляючись, видно, вірити самим собі. Потім схвильованими, переривистими голосами швидко заговорили по-грузинському, не слухаючи, перебиваючи один одного. І знов замовкли, задихнувшись, нічого не второпавши, вкрай приголомшені несподіваністю зустрічі...

Харитон з силою відштовхнувся від поруччя, аж захитався. Тиняючись, пішов на місток до капітана. Через півхвилини він повернувся назад, так само тиняючись, але тепер намагаючись бігти. Пробігаючи мимо Гриші, він затримався на мить, хотів щось сказати. Але розгублено переступив з ноги на ногу, чи то посміхнувся, чи то перекривився, безпорадно махнув рукою й подався далі. Підбігши до борта, спробував щось крикнути Луарсабові, що аж танцював від нетерпіння, і теж не зміг.

Та як тільки „Металург“ доторкнувся до пристані, Аланія раптом перестрибнув через борт. І впав у нетерплячі обійми Луарсаба.

Довго стояли вони, мовчки стискаючи один одного.

Потім ураз повернулись і пішли від пароплава. Але через кілька кроків знов спинились. Харитон щось коротко й тихо спитав. Луарсаб розсміявся. Не відповівши, схопив його за руку й потяг за собою.

Перед тим, як зникнути за рогом якоїсь будівлі, Харитон ще раз спинився й оглянувся на пароплав. Гриша побачив, що лице його — ще розгубленіше, ніж минулої ночі. Харитон по-полі зняв кепку й ще повільніше махнув нею. До Гриші долинув його хрипкуватий крик:

— До побачення, товариші!

Вже після того, як він зник за тією будівлею, йому відповів чийсь самотній голос. Усе сталося так швидко, так несподівано, — всі дивилися йому вслід і нічого не розуміли.

Нічого не зрозумів і Гриша.

Відомості про пароплав, його команду й вантаж поніс до управління порта третій помічник. І засидівся там мало не до півночі.

Не стільки було діла, скільки розмов. Потійчани кожную свіжу людину, мабуть, зустрічають докладними оповіданнями про місцеві новини і ентузіастичними передбаченнями пишного розквіту свого міста у зв'язку з закінченням Колхідбуду. А Гриша був непоганим слухачем: на пароплаві зараз йому нічого робити. Сидів, аж поки не втомив своїх співрозмовників.

Але сам рятівної втоми не відчув. І як тільки вийшов він з управління, його охопив страх: ця ніч буде ще жахливішою, ніж усі попередні.

Гриша повернув не до „Металурга“, вже тихого й темного, а до моста через Ріон. Треба втомити себе — і так, щоб залишилося одне тільки бажання: якнайшвидше дістатися ліжка. Він блукатиме, аж поки триматимуть його ноги. Коли треба, він виходить усе місто вздовж і впоперек...

Місто — по той бік бистрого шумного Ріону. Неширокі вулиці, тьмяно освітлені рідкими ліхтарями, одноповерхові будинки, штахетові паркани, темні садки за ними.

Гриша швидко йшов і примушував себе думати про те, що допіру чув в управлінні порта. Він примушував себе бачити це заснуле місто таким, яким воно стане незабаром — квітучим центром казкової Колхіди. Він хотів відчувати себе тим, чим був насправді — комсомольцем, громадянином своєї батьківщини, а не плаксивим тюхтієм, для якого весь світ тільки в одних очах та й то зрадливих.

Скоро він заблудився в узеньких вуличках і провулках. Та він не розпитував про дорогу в рідких зустрічних. Він завертав з однієї темної вулиці на другу, ще темнішу. Він спотикався на вибоях пішоходів. Його часто било по лицю гілля непомічених у темряві дерев. Йому було байдуже. Бо

він з радістю відчував, що втома помалу сковає все його тіло. І він ще прискорював ходу...

Він блукав довго. Зовсім перестали попадатися перехожі. Давно згасли останні вогники у вікнах. Лише інколи неясні тінї собаки або кішки нечутно пробігала перед ним.

Несподівано смуга яскравого світла перетяла йому шлях. Він мимоволі спинився. І, не зовсім усвідомлюючи що робить, підвівся навшпиньки й зазирнув у вікна, з яких вибивалося те світло.

Він побачив простору кімнату. Там було повно людей. Вони тісно сиділи навколо двох довгих столів, поспіль заставлених усілякими стравами. Кілька жінок моторно рухалось, наливаючи вино в склянки. Випито, мабуть, було вже чимало: в усіх — надзвичайно веселі обличчя, а по вулиці буйними хвилями розлягалися збуджені крики, співи й гучний сміх. Грузинський бенкет був у самому розпалі...

Гриша хотів був уже рушити далі, та раптом на його плече опустилась чиясь важка рука. Він ніяково озирнувся. І враз його ніяковість перетворилася на страх: він побачив за своєю спиною двох мовчазних, насуплених людей. В непевному світлі з вікон їхні смуглі, майже чорні обличчя з горбатими носами здались йому потворними й жахливими. Кілька секунд вони пильно вдивалися в нього, потім зловтішно підморгнули один одному.

„Грабіжники!“ промайнула в Гриші думка, і в роті у нього відразу пересохло.

Він спробував відступити, але рука на його плечі стала ще важчою, а пальці врізалися в його тіло. Невідомий, що тримав його, коротко засміявся і сказав своєму спілникові щось по-грузинському. Той кивнув. І зараз же вони схопили Гришу під руки й легко потягли його за собою.

— Що вам треба? — пролепетав Гриша.

Грабіжники немов не почули.

Тоді він щосили рвонувся, але ті лише вискалили на нього зуби й пішли ще швидше.

Вони зтягли його до темного двора. Але не спинились і тут. Гриша спіткнувся об щось і зрозумів що це ганок, лише коли його підняли на нього. На секунду його затримали в темних сінях. Грабіжники щось кричали, а їм відповідали численні голоси. Потім перед Гришею розчахнулися двері, яскраве світло осліпило його, а його з силою штовхнули вперед. Він ударився об щось м'яке, мало не впав. Але його знову підхопили.

Ледве живий від страху, він раптом побачив себе в оточенні веселих, усміхнених облич. Йому тисли руки, плескали по плечах і по спині, повертали то в один бік, то в другий, щось кричали йому прямо в уші. Російські слова перемішувалися з грузинськими, — він нічого не міг уторопати.

Далі він опинився за столом, і перед ним заіскрилася велика склянка з густим червоним вином. Його примусили піднести її. З ним цокались, його з чимсь вітали, чогось йому бажали, вимагали, щоб свою склянку він осушив єдиним духом—за щастя тих, хто довго плаває й повертається до рідних берегів. А коли він під ухвальні крики хоч і машинально, але точно виконав цю вимогу, хтось загудів у нього над ухом, благаяючи дарувати йому безцеремонність, з якою він приставив сюди юного штурмана.

— Ти ж моряк. Розумієш? Ми подумали: мабуть, з „Металурга“. Не помилились, правда? А хто з „Металурга“, повинен бути тут, розумієш? Ну, а ми... розумієш?.. А тепер їж, пий і не сердься!

Лице цього балакучого грузина було зовсім не страшне, а добродушне й смішливе. І Гриші здалось, що він уже бачив його десь сьогодні...

Нарешті йому дали спокій. Він трохи стямився, оглядівся. І знесилено відкинувся на спинку стільця, ошелешений ще більше.

Він сидів за столом у тій самій кімнаті, куди щойно зазірав з вулиці.

І на якийсь час він знов утратив здатність будьщо розуміти: крім нього, тут було чимало народу з „Металурга“. Навіть капітан був тут—сидів поруч з якимсь охайним, зовсім сивим дідом у формі залізничника і низенькою бабусею, що поглядала на всіх ласкавими очима... Згодом він узнав, що його товариші потрапили сюди майже так само, як і він: невідомі грузини підходили до них на вулиці, питали, чи не з „Металурга“ вони, і вели сюди.

І ще раз усе попливло перед Гришиними очима. За цим же столом, через одну людину від нього, сидів той, кого він найменше сподівався тут побачити—Харитон Аланія.

Тільки він зовсім мало був схожий на того похмурого стернового, з яким Гриша відстоював вахти. Він підпер голову долонями і поволі обводив поглядом присутніх, а з лиця його не збігала посмішка, яку можна назвати лише посмішкою повного щастя.

Але ж це було абсолютно неймовірно! Тим більше, він—Гриша це бачив ясно—зовсім не був п'яний.

Погляд Аланії спинився на ньому. Він помітив, мабуть, дивування свого вахтенного начальника. Він посміхнувся трохи ширше, знизав плечима й покрутив головою: так, він щасливий, щасливішим ніколи в житті не був, але він зовсім ще не певний, що все це—не сновиддя. Потім, узявши свою склянку, він потягся з нею до Гриші.

Вони цокнулись.

Рука в Гриші сильно тремтіла. Кілька крапель вина з його склянки впало на скатертину і... Він лише тепер розглядів,

що між ним і Аланією сидить молода красива жінка, а може ще дівчина: йому здалось, що їй не більше двадцяти. І це по білому рукаву її блузки розповзались три великі багрові плями.

Дівчина чи жінка глянула на нього своїми великими й глибокими грузинськими очима і, побачивши його розгубленість, промовила з стриманою посмішкою:

— Нічого...

Гриша розгубився ще більше. Щоб приховати це, поспішив піднести склянку до рота. І заглигнувся.

— Що з вами? — співчутливо спитала сусідка.

Треба було щось відповісти їй, а він не міг поворухнути губами. З великими зусиллям він по довгій паузі видавив з себе:

— Я нічого... ну, нічого не розум'ю...

Звук власного голосу допоміг Гриші впоратися з собою. Запитання самі собою посипалися з нього:

— Скажіть, будь ласка, що це за бенкет? Чому мене за-тягли сюди? Чому тут так багато наших, з „Металурга“?

Сусідка знов стримано посміхнулась і сказала:

— Ви ж привезли нам Харитона.

— Вам — Харитона? Аланію? — Гриша дивився на неї, кліпаючи очима. — Так цей бенкет — на його честь, значить?

Сусідка кивнула.

— Але... але... — зовсім заплутався Гриша. — Але як він може бенкетувати, коли в нього...

— А-а, — засміялась сусідка, — ви той, кому Харитон жалівся минулої ночі на свою долю?.. І про це він нам уже розказав. Батьки його живі й здорові. Он вони.

Вона показала очима на старих, що сиділи поруч з капітаном.

— То вони? — безглуздо перепитав Гриша. — І живі?

— Вони, живі, — двічі кивнула сусідка. — Його батько — стрілочник на залізниці. І Харитон, певне, говорив вам, що здоров'я в нього неважне. Він три роки тому й попросив, щоб його перевели поближче до природи. І тепер його батьки живуть за десять кілометрів звідси, на невеличкій станції...

— Але ж...

— Вони писали про це Харитонові. Та лист той в Одесі його не застав. І, видно, загубився, поки він плавав за кордоном... Нам сьогодні телеграфували про його повернення, і дві години тому ми приїхали сюди.

З хвилину, мабуть, минуло, поки це якось умостилося в приголомшеній свідомості Гриші. Та й то не все. Сусідка тим часом усмішливо спостерігала його. Вигляд і запитання юнака, видно, потішали її.

— Але ж, — знову почав він, — хіба це все?.. Його дружина...

— Його дружина, — підхопила сусідка, — сидить з ним.

Щось перекинулось на столі, коли Гриша рвучко нахилився, щоб побачити ту, що сиділа за Аланією.

Ніякої жінки там не було. Там сидів чоловік — той самий, що силоміць затяг його сюди, потім просив йому це дарувати, а тепер весело підморгнув. І Гриша нарешті впізнав його: то був Луарсаб.

Він хотів був образитися на свою сусідку за такий недоречний жарт. Але його погляд чомусь затримався на Аланії, що, як і раніш, мовчки обводив присутніх поглядом. Через мить Гриші стало ясно, що Харитон робить це для того, щоб кінець-кінцем повернутися до тієї, що сиділа між ними. І коли це сталося, вона підвела до нього голову й надовго потопила свій зір в його очах. Тоді ясніше ясного стало Гриші, що ці кілька секунд їм здавалось, ніби крім них двох тут нікого нема.

Гриша сторопіло, але похапцем оглядів свою сусідку. Невисока на зріст. Худенька. Нічого такого, що якось особливо відзначало б серед тих жінок, яких він, Гриша, бачив і бачитиме всюди. От тільки — голову можна дати на відтин, що коли вона проходить вулицею, всі мимоволі провожають її поглядами. Але ж найбільше чуток саме про таких ходить...

Три з половиною роки чекання?... Така жінка... Ні, цього не може бути! Це неймовірно!..

Коли вона знов повернулась до нього, в очах її ще не померкли іскри щастя від безмовної розмови з чоловіком. І Гриша, безсило розвівши руками, пролепетав:

— І ви... ви...

— Я весь час жила з його батьками, — сказала Ніна.

— Ждали його? Не зважаючи на те, що він...

— Ждала, — просто відповіла Ніна.

— Ждали? — повторив Гриша.

Посмішка зникла з її лиця. Очі її широко розплющились, наче він сказав щось незрозуміле, але, здається, образливе. Вони, її очі, стали наподив похжими на очі дівчини, що недавно махала йому хустинкою. Так вона дивилась на нього, коли він несправедливо докоряв їй.

Ніна похитала головою. Гриші здалось, що вона вгадала найтаємніші його думки. Його тілові стало раптом гаряче. Він відчув, що червоніє, мов хлопчисько, пійманий на непристойності, — червоніє до болю, до сліз. Майнула думка: як посміє він, після всього подуманого про свою дівчину, глянути їй в очі?.. Не в силі стримувати себе, він низько опустив голову й закрив лице руками...

І несподівано для себе самого розсміявся від щастя, що враз пройняло його всього.

Олекса Варавва

ПІСНЯ КОЛГОСПНИКІВ

Край наш рідний — чаша повна,
Сад квітучий, сад чарівний,
Виростав його любовно
Рідний Сталін сонцерівний.

Край наш рідний — то не просто
Гори, ріки та долини :
Ворогів стальним форпостом
Кожна п'ядь землі в нас стріне.

Перед звірем не здригнеться
Той, хто вміє смерть завдати :
Лютий ворог хай поткнеться —
Вмієм ми перемагати !

За життя своє щасливе
Станем муром непрохідним :
Не дамо ми рідні ниви
Ворогам топтати негідним !

Край наш рідний — чаша повна,
Сад квітучий, сад чарівний :
Виростав його любовно
Рідний Сталін сонцерівний.

Пісню написано до п'єси „Честь“ Г. Мді-
вані. Музику до пісні написав композитор
Ш. Мшвелідзе.

Петро Северов

СВІТЛО

ОПОВІДАННЯ

Осінніми світанками, в заморозки, що голубіли на покритих, на траві, коли відлітали журавлі, для Поликарпа настала неспокійний час.

Часто, ще затемна, він виходив на вулицю і, піднявши голову обличчя з незрячими очима, довго слухав курликаючий такий поклики.

Він любив птахів тужливою й неспокійною любов'ю. Він не спромігся б розповісти про тяжку силу цієї любові.

Все кликало його: трепет вітрил над причалом, перед відливом баркасів на влови; тихий плеск брижі; вітер, густий солоний — та найгучніше, людськими майже голосами, кликали журавлі.

Вони відлітали за море, на південь, знайомою рибальською дорогою на Тамань.

Поликарп залишався на березі. Біля паркана, оплетеного ржавим корабельним тросом, він стояв іноді цілі години, темна борода його від інею ставала сивою.

Шість років, після пожежі на баркасі, не бачив Поликарп і летючої зеленої хвилі, ні шаланд, що повертаються з моря, — навіть рук своїх, жадібних до роботи, не бачив, — хоча всі ці роки вони сумували не менш за серце. Ніби ненавмисне хатились вони за цей іржавий трос, і застигали на ньому.

Коли з причалу давні друзі рибалки приносили йому нагородити сітки чи такелаж, він немов оживав на кілька днів. Дихаючи вогкий і свіжий запах водоростей, намагаючи шовкуваті волокна їх у вузликах, Поликарп майже чув співучий шепіт снасті над головою.

Він знав старовинні пісні: про Азов-град, про козацькі походи на Дунай-ріку, про матір-скорботницю — рибачку.

Тільки мовчазним став за останні роки Поликарп. Рідко співав він ці пісні. І хоча старі товариші, навіть з далеких місць — від Ахтирів, Темрюка, від піскуватих генічеських кіс до гирла Дона, при нагоді завжди заходили його провідати, весело було в маленькій світлиці, прикрашеній темними картинками і немудримими моделями кораблів.

Сидячи на рубленому ослоні біля стіни, гості курили люльки і Григорій, грек з Довгої коси, звичайно перший заводив розмову про влови. Йому відповідали стримано, неохоче,— Григорій певно забував про суперечку, що сталася два роки тому в цій самій світлиці, в травневе свято. Голова рибальського артілі Оверко Очерет прийшов до Поликарпа з бригадиром баркасів, з їхніми дружинами,—всього дванадцять чоловік.

Оверко був у новій синій сорочці, з тонким, червоним плетеним поясом, у нових чоботях, і капітанському картузю. Жінки в кольорових шалях, накинутих на плечі, в півчобітках у платтях з трояндами, з кленовим золотавим листом. В бригадири—в бушлатах, у штанях-кльош, повмивані, голі, веселі з ранку.

Поликарп зустрів їх на ганку.

— Здоров'я хазяїну!—сказав Оверко,—гостей приймай. Поликарп усміхнувся. Обличчя його немов стало світліше.

— Гість—перша людина... Заходьте...

Але Оверко сам зіпсував справу.

— Та ми не просто гості,—сказав він, обнявши Поликарпа.— З радістю до тебе прийшли.

— З якою?—спитав Поликарп.—Я й так радію...

— Хату тобі нову поставили!—майже крикнув Оверко.— От яка радість... Зараз і перевеземо тебе, з усім твоїм „тележаєм“...

Поликарп відступив на крок. Обличчя його зблідло. Потім покvapливо нахилившись, він чомусь обмацав чоботи Оверко, торкнувся сорочки його, затримався пальцями на пояску. Він проставшись, він відступив ще на крок, до дверей.

— Шовк,—сказав він тихо.—Чую—на вітрі співає!.. А чоботи добрячі. Хромові чоботи.

Оверко засміявся.

— Це що! Он у Єгора подивись!

Він затнувся.

— Помацай...

— Багаті гості,—сказав Поликарп, трохи помовчавши.— Дяка моя добрим людям, що не забули.

Єгор, кремезний і широкоплечий, теж піднявся на східці.

— Не забули, правильно... І тобі костюмчик призапасили.

— Не треба,—сказав Поликарп тихо і покvapливо, і намацав за спиною двері.— Не треба...

Оверко здивувався.

— Чому це?

Жінки загомоніли навперебій.

— Збирайся, Поликарпонуку, збирайся!..

Тепер він спитав майже суворо:

— Куди?

— Хату свою діраву кидай...

Він похитав кошлатою головою.

— Час прийде — покину.

— Та що ти?! — закричав Очерет, розгублено озираючись на бригадирів. — Не віриш?

— І вірити не хочу, — відповів він ухильно. — Хату цю дід мій поставив. Батько тут вікував... І я тут, до кінця...

Але тоді ніхто відразу не зрозумів, що хотів сказати Поликарп. Коли б Григорій з Довгої коси, що якраз прийшов з берега із свого баркаса, не встряв у розмову, так би це й залишилось загадкою.

Він відсунув Оверка, і поклав руку Поликарпові на плече.

— Дарують тобі люди добрі, бери.

Злякано Поликарп підняв угору руки, наче прагнучи і не наважуючися зняти руку Григорія.

— Дарують?.. Жебракові?..

І затрусився весь, і похнюпив голову.

— Спасибі, люди добрі... Не відав, що жебрак я... Навіщо ж жебракові хата? Скорботна я людина.

Він рвонув двері й кинувся в світлицю, і першої хвилини ніхто не наважувався переступити поріг, так несподівано обернулася ця зустріч.

Так і не пішов із своєї світлиці Поликарп. Мовчазніший він став і суворіший. І, чи в розмові з рибалками, навіть з незнайомими людьми, став обережно триматися, майже зо страхом, немов усе сподіваючись насмішки.

Але тепер, коли Григорій розповідав про влови, Поликарп угадував одно спільне бажання — не тривожити його, не кликати до моря.

І Єгор, і Оверко, і всі інші, хто часто навідувався в тиху світлицю, сміялись і жартували навмисне грубувато, немов він, як шість років тому, був рівня поміж ними, рибалками.

Сміявся і Поликарп; чорна заплутана борідка його трусилась, і очі, сповнені білуватого туману, відкривалися ширше; він страшно сміявся, всіма грудьми, здавалось не сміх це був — ридання. Але гостям ставало веселіш, і коли ще пляшка темного бердянського вина з'являлась на столі — всі сподівалися пісні від Поликарпа.

Співав він приглушено, тихо, немов би здалеку, чи з моря, чи з степу долітала пісня.

„... На Дунай, на ріку, та збирався козак, ой та з матір'ю, з дружиною прощався...“

І пісня наближалася, зростала, товариші підхоплювали її: білий ковиль хвилею котився степом, море гуло біля берегів, у степовій рибальській станиці, біля старезної хатинки в вишньому цвіті, сива мати сумувала за сином: як вона виростала його, як у криничній воді купала, як на сонечко виносила ранками.

„... Рибалкою тобі бути щасливим та удатливим, радістю ніжною, дівочою...“

І далі змовкали голоси... Син відповідав матері молодим, невпізнаним голосом Поликарпа: він дякував матері за ласку й піклування, поцілунком висушив сльози її, дружину рідко міцно обняв, і скочив на коня, глянув орлом на південь, і захід...

Тепер голос Єгора, сильний, грудний бас, підхопленим дружним приспівом, кликав сина в дорогу:

„... Рідна земля-матінка, дала тобі молоко, матір... Рідна земля-матінка, дала тобі воду криничну... Сонце веселе, дало тобі... Радість дівочу, щастя материнське... З далеких Карпатських синіх гір, із ущелин, де гади плодяться... Ворог виліз у залізі весь, на рідну землю твою суне...“

Пісня гриміла ще дружніше, грізна, вільна і хвацька, біліковиль хвилею плескався по степу, мати стояла біля хвіртки, вишневий цвіт плинув над її головою, і горді сльози текли по її зморшкуватих щоках...

Ні, без Поликарпа не komponувалась пісня. Ніхто не нагадував йому більше про новий будинок на березі, частіше до вали йому сітки лагодити. Було схоже, що заспокоївся він трохи, вечорами кілька разів приходив на причал. Восени коли йшов чабак, і сталіні перемети гули під вагою „червоної риби“, у Поликарпа було досить роботи. Допізна вночі горіло світло за вікном його маленької світлиці. Але ранком він завжди був на ногах. Він стояв біля паркана, піднявши вгору обличчя, слухаючи крик журавлів, і руки його згинали іржавий трос, неначе розірвати його намагались.

Одного такого чистого й ясного світанку, Поликарп почув під вікном схвильований шум голосів. Перше, ніж вийти на ганок, він постояв хвилину біля порога. Щось сталося. Він чув голос Оверка і його важкі кроки. Він відразу пригадав травневий святковий день і цей незабутній довгий спір про „подарунок“. Що ж сталося тепер?

Стукнувши клямкою, Очерет гукнув:

— Хазяїне, виходь!

Поликарп відчинив двері і не рушив з порога. Сухе обличчя його було бліде, білуваті очі широко розкриті.

Оверко помітно розгубився:

— От, прийшли ми до тебе...— сказав він.

— Хіба в морі сьогодні не штурмуєте?— обережно спитав Поликарп. Він міцно загорнув поли рудуватої чумарки.

Але Очерет засміявся:

— В лікарню тебе поведем. Лікарі оглянуть...

— Лікарі?— здивувався Поликарп.— І що це ти все мудруєш, Оверку? Чиряк в мене, чи що?

Та Оверко відсунув його з порога, пройшов у світлицю, знайшов шапку, натяг її на Поликарпа.

— Сам ти мудруєш, монах бородатий! Ходімо!

Покірно Поликарп зійшов з ганку. Обличчя його було

аванс; сподіванка чи надія майнула на ньому коротким світлом; та біля хвіртки він зупинився, намацав лівою рукою трос.

— І чого ви смієтесь? — закричав він майже ридаючи, віддер руку з руки Оверка. — З чужого смутку смієтесь, люди!

Стор обняв його за плечі, але здавалося іржавий трос міцно тримає Поликарпа. Силоміць посадили його на бігунці, і коли бігунці рушили, він відразу знесилів, зм'як, затулив долонями обличчя.

У світлій, великій палаті Очерет попрощався з своїм другом. Ніхто крім них у лікарню не зайшов. Прощаючись, Оверко намацав його руку, але Поликарп висмикнув її, відступив до стіни. Порблений, кошлатий він стояв, широко розставивши ноги, ні стоять на слабкому льоду, він ждав, повільно поводячи головою, та коли лікар, молодий і засмаглий, підійшов до нього і спитав весело: — Значить, спробуємо лікуватись, Поликарпе Сировичу? — Оверко, вже зачинаючи двері, помітив: коротке світло знов майнуло на обличчі Поликарпа.

В цей день велика колона парусно-моторних шхун відходила до далеких кримських кіс, де біля приглиблених берегів, на підводних пасовищах, гуляли важкі осінні осетри. На цілий тиждень завмирав виселок; з відходом останнього судна спорожнів причал; тільки на дальній обмілині, на тарному заводі, по-давньому співали бондарі, і свіжа, рожева клепка дзвеніла під молотками.

Рудувате, імлисте небо ближче спустилось над морем. З донського гирла, з укритих памороззю плесів, тягло густою млою. Синюваті хмари здіймались над обрієм, просто до хмар, назустріч вітрові, до крутих, покошланих гребенів, напливали судна слідом за головною шхуною Очерета.

Оверко стояв біля штурвала. Чорна смолена куртка його, чератяна зюйд-вестка, високі, гумові чоботи — все було мокре від вітру. Пластівці солоної піни ніс вітер, і, підставляючи йому обличчя, Оверко радісно думав про багаті влови, — він ваздалегідь був певний у ньому: від самої Керчі, до хуторів на Приазов'ї, починалась гаряча пора.

Думав він і про Поликарпа: скільки років у дружбі, у згоді прожили вони. На розбитій штормом, потопаючій „калабусі“ — скоринку солону ділили; на залізному вугляному боліндері проти німця з десантом ходили; проміряли глибини на лоцманських суднах, на відірваній крижині рибалок рятували. Все Азовське море, кожен камінь сигнальний на обмілинах, усі течії знав напам'ять Поликарп. Знав він рибальське життя, навіть народився в морі, — але останній час не вірив нічому. Даремно возив його Оверко на машині до тарного заводу, до нового мосту, перекинутого через яр, до школи, — він завжди тільки посміхався в вуса. Якось він сказав:

— А от коли пішки йти, ти до міста й за три доби навряд чи доберешся. Машина!.. — і чогось хитро засміявся. Здавалося, він не вірив, що це його рідний виселок.

От і тепер Очерет пригадав його слова:

— Людина, якщо вона сліпа — мов дитя... Народ наш, він добрий. Казки сліпі люди люблять — подібно до світла. Казку розповісти — легка, сердечна справа...

Турбувався Очерет за старого друга свого — що, коли невдача яка станеться? Коли навіть живий залишиться Полікарп, — однаково навіки втрачена людина, серце його втрачено.

Він оглядався на колону суден. Шхуни йшли в кільватер-струнко, як на військовому навчанні. Вітер увесь час дужчав. Синя важка хмара підіймалася все вище, важка, суцільна, обідрана по краях; внизу, над смугою моря, вона була синю до чорноти.

Очерет вірив, він устигне втекти від шторму. Праворуч далеко, за туманною імлою, за запіненими грядками, голубуватий, світлий клаптик неба сяяв над морем.

Але й через тиждень, повернувшись з рейсу, і через два не побачив Очерет Поликарпа. Всі дванадцять бригадирів і шхун, матроси, такелажники, бондарі, — приходили до високого ганку лікарні.

Лікар, Семен Степанович, тепер усі його знали добре зустрічав їх на цементній площадці ганку. Відчиняючи важкі дубові двері, він заздалегідь підіймав руку, і говорив пошепки:

— Тихо...

Стоячи щільним, широким півколом, плече-в-плече, рибалки мовчки дивились йому в вічі.

— Зачекати треба, — казав він невиразно, і зараз відходив, і вони довго ще стояли біля східців, перед важкими дубовими дверима, перш, ніж розійтися.

Сирени шхун, що звичайно перегукувались перед відплиттям чи приходом до причалу, затихли на цей час. Корабельну сирену чути далеко, навіть крізь кам'яні мури лікарні, а Поликарпа не можна було кликати до моря, про це знали всі рибалки.

Одного з останніх, снігових днів осені, коли цукриста шуга з'явилась на воді, і темний припай виріс вздовж берега, — Семен Степанович сам розшукав Очерета на його шхуні „Кречет“.

Легко зішшов він по трапу в кубрик, хмурачись від напівтьми, і, впізнавши Оверка, сказав усміхаючись:

— Ну от... Можна поздоровити Поликарпа Силовича...

В кубрику було п'ять чоловіка. Мовчки вони встали з ліжок.

— Що? — спитав Єгор тихо.

— Все гаразд, — спокійно сказав лікар, і навіть відступив

і трапу.—Всі п'ятеро одним стрімким і безшумним рухом вийшли його.

— Докторе,—прошепотів Очерет, хоч йому хотілось кричати.—Та невже... їй-богу... докторе!

Семен Степанович уважно заглянув йому в вічі і зареготав, сплеснувши руками. Гостра борідка його затрусилась, значайно сердиті, насуллені брови наївно піднялись.

— Тепер можна говорити голосніше. Чого ви шепочете, Очерет? Ходімо — подивитесь... Він навіть уночі схоплюється з постелі, танцює... пісень співає.

Насилу видерся Семен Степанович із обіймів Очерета й матросів.

Вже біля самої лікарні, коло ганку, він раптом зупинився, повернувся до рибалок. Очі його сміялись. Він хитро підморгнув Єгорові:

— А знаєте що? Сховайтесь лишень усі он там, за стіною. Адже людина заново світ odkриває! Хоч на початку нехай він побуде сам. Хай заспокоїться трохи.

Всі кинулись до стіни, через паркани, вулиця відразу спорожніла, Семен Степанович залишився сам.

Сидячи на запорошеній сніговою крупною землею, тулячись плечем до широкої дошки, Оверко ждав, коли нарешті відчиняться дубові двері.

Бондар Ілюша, маленький, рудуватий старичок, з веселими, голубими очима, в світлій смушевій шапці і з трьома значками на закоті піджака, сидів поруч, у канаві. Широко розклавши очі, стримуючи віддих, він невідривно дивився на двері, ніби ждучи найнеймовірнішого чуда, але минуло десять, п'ятнадцять хвилин після того, як пішов Семен Степанович, а Поликарп усе ще не з'являвся.

— Я ці самі двері вистругував,—сказав Ілюша зітхнувши. Дід Аверкій, завжди похмурий і недовірливий, ближче присунувся до Очерета.

— А, може, Оверку...—сказав він, повільно розставляючи слова,—справа ця... ну... як думаєш?...—і, схопивши бороду, затулив нею рот.

Двері повільно розчинились. Показалась рука. На цілу хвилину вона затрималась на мідній, блискучій ручці. Потім на площадку вийшов Поликарп. Він був чисто виголений. Синій картуз надів набакир. Ілюша підскочив на колінях. Очерет насилу стримав його. Хтось приглушено ойкнув і змовк. Поликарп оглянувся, але нічого не помітив.

Здивовано він подивився на всі боки. Тротуаром до ганку лікарні йшла дівчина. Поликарп збіг, стрибаючи через східці, назустріч їй. Тепер він стояв біля самого паркана. Затамувавши віддих, Оверко стежив за ним. На другому поверсі лікарні відчинилось вікно,—Семен Степанович, усміхаючись, також стежив за Поликарпом.

Ледве стримував себе Очерет, щоб не підхопитися з землі не перемахнути через паркан. Але Семен Степанович, не перестаючи усміхатися, підняв палець, і, оглянувшись на рибалок, Оверко мовчки труснув кулаком.

Дівчина наближалася. Здалеку ще Поликарп скинув карту.
— А скажи, дочко, виселок Вишневий, де буде?

Оверко оглянувся на Ілюшу. Вирячивши очі, той постукав себе пальцем по лобі.

Дівчина зупинилася.

— Це він самий і є.

Поликарп хитро усміхнувся.

— Жартуєш? Що за веселий народ тепер!

— Ні, справді, це Вишневий. Ви кого шукаєте?— зацікавлено спитала вона.

— От так історія,— зітхнув Поликарп.— Скільки ж їх, Вишневих виселків є?

Він підійшов ближче до неї і заговорив, схвилювано розмахуючи руками.

— Така в мене справа, розумієте... Приспали мене зілля якимось. Ці...— він обережно оглянувся на лікарню,— лікарі. І завезли на самольоті... Чую я—гойдає, а от прокинутися ніяк не можу. А тепер найстарший, Семен Степанович, виставив із лікарні. Як додому доберуся? Справді—чудеса!

— Вишневий?— повторила дівчина задумливо.— Не знаю... Якого району, пам'ятає?

— Як же не пам'ятати?— здивувався Поликарп.— Маячний район... Село Великі Плавні поруч з нашим.

Оверко знов оглянувся на рибалок. Дід Аверкій сумно похитав головою. Обличчя Єгора було біле, як папір. Прикусивши губу, спираючись на мерзлу землю, він не відривався від щілини в паркані.

Дівчина відійшла на край тротуару.

— А зараз ви вже здорові?— з стриманим переляком спитала вона.

Поликарп махнув руками, гучно зареготав.

— Тепер, ніби новонароджений... дитя, справжнє дитя!..

Дівчина обернулась, швидко вибігла по східцях лікарні. Їй зараз відчинили. Поликарп здивовано знизав плечима, знов оглянувся на всі боки.

З пригорбу, з боку тарного заводу, спускалась бричка. Нетерпляче шулячись, походжаючи сюди-туди, він ждав її біля ганку. На передку брички сидів Мефодій. Оверко ще здалеку впізнав його,— три роки тому Мефодій прийшов на виселок, і тепер працював возієм риби. Трохи млявий, глухуватий, він не кваплячись обернувся на поклик Поликарпа.

— Вишневий, кажеш?... Який Вишневий?

— Ну, де Великі Плавні, село таке,— крикнув Поликарп. Мефодій голосно засміявся, крикнув, витер вуса.

— Випили, папашо? Чуть - світ — уже випили... Біда!

Він проїхав мимо, і коли Поликарп удруге гукнув його — навіть не обернувся.

Десь поблизу почувся короткий гук. Він оглянувся. По мосту, прямо до лікарні, йшла легкова машина. Вона зупинилась біля самого ганку, і шофер, років вісімнадцяти хлопчина, в шкіряній куртці, в квадратних, слюдяних окулярах, зсунутих на лоб, спритно стрибнув на тротуар.

Поликарп заговорив з ним, мало не плачучи:

— Хоч ти розкажи, синку... — він узяв його за полу куртки, — чи я з розуму звихнувся?.. виселку Вишневого не знайду.

— Так, — діловито сказав шофер. — Далі...

— Сміються з мене... немов би з п'яного...

— Коротше, — сказав шофер і, спершись ліктем на борт машини, вище підняв рожеве, безброве обличчя.

— Історія зо мною така сталась, розумієш...

Шофер підняв руку.

— Це зайве. Людина науки, механік, скажемо, він не буде сміятися. Кого треба вам у виселку Вишневому?

— Поликарпа треба...

— А-а, Поликарпа... Того, що такелаж лагодить?

— От-от, його самого...

— Шож, це недалечко. Сідайте, підвезу...

— Як недалечко? — здивовано перепитав Поликарп, не випускаючи з руки полу його куртки. — Вишневий цей — у Маячному районі.

Шофер уважно оглянув його з голови до ніг, і заклопотано відхнувся:

— Гаразд, гаразд, сідайте... Тільки поруч зо мною сідайте, а то ще вискочите на третій швидкості, а це по-нашому, по авто-ділу — відразу млинець.

Він спритно вскочив в автомобіль, поруч з ним обережно присів Поликарп. Машина рвучко рушила з місця, і через півхвилини зникла за поворотом.

Очерет повільно підвівся з землі. Його оточили з усіх боків. Першим заговорив дід Аверкій.

— Зіпсували людину, — сказав він, струшуючи з долонь крупинки землі, і коротко, зо злістю, глянув на Оверка. — Ну, куди його тепер? Під замок?

Ілюша забурмотів щось незрозуміле:

— Як же це так... воно ж отак от не годиться?..

Повіки його часто мигали, махнувши рукою, він одвернувся. Опустивши голову, Оверко стояв у роздумі. Руки його обважніли. Він дивився прямо перед собою на дубові двері лікарні. Раптом вони відчинились. Всі обернулись, ніби на легкий скрип, а голос людський покликав. Семен Степанович повільно зійшов сходами. Він спинився перед Очеретом, спокійно подивився йому в вічі.

— Що ж стоїте тут, Очерет?

Дід Аверкій кинувся до паркана. Гострі зубці дощок від окремлювали його від лікаря.

— Ех...— глухо зітхнув він.— Докторе!

Семен Степанович суворо насупив брови.

— Я слухаю вас.

— Зіпсували людину,— свистячим шепотом сказав Аверкій.— Звихнутий вің! Виселку рідного не впізнає.

— Хто ж винен?— по- давньому суворо спитав лікар.

Дід Аверкій зім'яв бороду, втяг голову в плечі.

— Відомо хто... Краще б сліпим йому бути...

Губи Семена Степановича здригнулись, але немов силоміць, жорсткі брови насупилися ще дужче.

— Ні, ви винні. Всі ви...

— Ми?!— відсахнувся Аверкій.— Ми винні?!

— Звичайно,— сказав лікар і засміявся.— Адже я не перебудовував виселку. Лікарню цю, школу, клуб не будував. Асфальту теж не настилав. Виселку рідного не впізнає він,— значить, ви винні.

Оверко перший перелетів через паркан. Бігом він кинувся по вулиці, чуючи тупіт ніг за собою. Натовп виростав ззаду з кожною хвилиною. До хати Поликарпа було півкілометра. Очерет пробіг цю відстань навпростець, стрибаючи через канави й тини.

Поликарп стояв біля хвіртки. Ухопившись за старезний кривий стовп паркана, він розхитував його, намагаючись вирвати з землі. Іржавий, обірваний трос валявся поруч.

— Оверко!— закричав він радісно, і побіг назустріч Очерету.— Оверку, любий друже мій!

Вони обнялися з розгону, і Оверко заглянув йому в вічі— не було вже білуватого туману, своє радісне обличчя побачив Очерет у чистих, темних зіницях Поликарпа. Оточений натовпом, вони довго ще стояли, не рознімаючи рук, і Оверко чув, як сльози клекочуть у горлі його друга. Нарешті він сказав:

— Ну, діла! За п'яного, за дурного визнали мене люди. Виселку рідного не впізнав. І як його впізнати— місто! Навірів я раніш— їй-право, не вірив! Думав— байки точите.— Він оглянувся на свою хату:— А цей курінь, я сам зламаю. Ганьба одна для міста нашого, Вишневого.

Тихого, зоряного вечора, на „Кречеті“ зібралися старі друзі. Вони сиділи круг стола, в чотири ряди, всі веселі й молоді, і співуча хвиля дзвеніла за бортом; чуйно тремтіли смолені шпангоути, вітер свистів у такелажі; темне, бердянське вино пінилося в склянках на столі.

Підіймаючи склянку, Поликарп невідривно дивився на Семена Степановича, трохи зняксовілого від такої відвертої й ніжної, загальної дружби до нього. Він перший затяг старо-

инну, знайому мелодію. Рожеве світло пливло в його очах.

...Рибалкою тобі бути, щасливим та удатливим, радістю жіною, дівочою ..."

І Очерет, і Єгор, і Семен Степанович, і навіть дід Аверкій дружно приєднались до пісні,—далеко над морським неспокоєм полетіла вона,—і на сусідніх шхунах їй зараз таки відгукнулись голоси,—в море, до сталених переметів, що стогнуть під живим вантажем, назустріч упертій, штормовій хвилі, виходили цього вечора рибальські судна.

Київ, 1938 р.

Федір Мирошниченко

ЩОБ СКАЗАВ НАШ БАТЬКО СТАЛІН
„СПАСИБІ ЗА СИНА“

(УРИВОК З ПОЕМИ)

Наче прапор, підіймалось
Сонце над садами.
Вибілені, над рікою,
Хати йдуть рядами.
Закосичені ворота
Прапорами всюди.
По - святковому збирались
До управи люди.
На широкому майдані,
Мов у чистій хаті:
Заметено, потрусили
Пісочком дівчата.
Позіходились раненько
Хлопці, гармоністи.
Йдуть дівчата, мов троянди,
В стьожах та намисті.
Гармонії з баянами
Голосно заграли.
Пішла в танок перша пара:
Із Андрієм Галя.
За Галиною подружки
В коло хлопців просять.
Завертілися в повітрі
Стьожки, довгі коси ...
День веселий і щасливий
Над селом витає:
До Армії Червоної,
Молодь від'їжджає.
Йдуть вквітчані машини,
Стали на майдані.
Наближаються для хлопців
Часи довгожлані.
Затишає на майдані

Пісня стоголоса.
Від матерів призовників
Ївга слово просить.
Поправила свій очіпок,
Лишту на рукавах,
На трибуну піднялася,
Мовила ласкаво:
— Перші мислі, перше слово
В цю славну хвилину
Буде тому, хто дав щастя,
Мені з моїм сином.
Хто за людей піклується
І дбає щоденно —
Великому і рідному
Сталіну вождеві.
Залишилась я вдовою
З сином немовлятком,
Та радянська влада сину
Замінила батька.
Як бачите — виріс Андрій
І вийшов у люди;
Захищати батьківщину
Він до краю буде.
Ідъ же, сину, пильнуй добре
Червоні границі.
А ми будемо ростити
Золоті пшениці
Та викохувать худобу.
А коли фашисти
Захотять нашого сала,
Галушок поїсти —
То дай їм таких галушок,
Щоб більш не коргіло,
Щоб до кінця свого віку
Нічого не їли.
Не шкодуй в борні священній
Ні життя, ні сили.
Щоб сказав наш батько Сталін:
„Спасибі за сина“.
Закурілася далеко
Дорога широка.
Хлопці в Армію Червону
Ідуть на два роки.

Мелітополь, 1938 р.

Павло Байдебуря

В ОСТАННЮ ХВИЛИНУ

НОВЕЛА

Вони сиділи припіншклі, мовчазні, розсівшись широким півколом на торішній змервленій соломі. В отвір брами входили все нові й нові знайомі і бажані. І було так незвичайно, дивно — ті, що заходили, вітались наспіх, навіть без слів, поспішно озирали присутніх і мовчки сідали до гурту, ждали.

Браму зачинили. На чотирьох кутках клуні з надвору стали вартові. Час був починати нараду, але з присутніх ніхто не наважувався говорити першим, хоч і було добре відомо всім, чого зійшлися вони потаємно в це душне приміщення.

Мовчання тривало довго. Глибокий смуток скував уста людей; і, здавалось, слова були зайві, ними не висловиш всього, що тяжить душу, не висловиш терпкого болю серця.

— Щож, почнемо, обміркуємо справу, — звернувся до всіх Трохим Гута, — для того ж і зійшлися. — Звернення Гути вивело присутніх із задуми, розворушило.

— Мені було доручено вести перемову з паном, — почав Гута, — так що я нібито зараз звітую. — Гута намагався говорити впевнено, твердо, а голос зраджував, слова вилітали глухі, поривчасті. — Ми зробили все для того, щоб якось позбутись лиха. Та... нічого з того не вийшло. — Гута змахнув безнадійно рукою й по хвилі мовчання додав: — строк ультиматуму пана Звержховського кінчається сьогодні, по заході сонця.

Всі присутні, ніби за командою, повернули голови на захід. Крізь тонкі щілини брами, мов золоті прозорі леза, пробивалися промені сонця. Лези текли невпинно, довгі і рівні, протинали густі, сивіючі пасма диму, клуби легких порошин і падали косо на збляклі застигли обличчя.

Трохим Гута не сказав усього, що мав би сказати. Але те, про що він доповів, і недосказане ним було добре відомо всім сорока учасникам наради. За наказом начальника карного загону хорунжого Звержховського, село Рубанка повинне було звезти в трьохденний строк все дерево з розорених панських будівель, знести розібране збіжжя і всю

навищу в селі зброю. До того ж видати хорунжому невідомих, що чинили збройний опір владі пана гетьмана і нічню забили двох вартових із загону Стася Звержховського.

І було відомо — коли наказа хорунжого не буде виконано, тоді... чотирнадцять заложників, відібраних з бідноти, будуть розстріляні. Тоді... перелічені у списках збитки від розореної економії — скотина, дерево і збіжжя — будуть відібрані силою.

Село знало — сьогодні, по заході сонця, настане жакна ніч дикої, кривавої сваволі карного загону. Так було в сусідніх селах: Рубіжнім, Синявці; щодня звідусіль надходять тривожні, страшні вісті — горять спустошені села, тече кров...

— Звержховський відмовивсь говорити з нами, коли ми прийшли до двору, — почав перервану розповідь Трохим Гута.

— А вечером сход зберуть... — додав хтось із гурту.

— Щоб не було, товариші, а справу з панським наказом треба зволікти хоча б на днів два-три, — говорив повільно, відрубуючи твердо слова, Роман Карий, — хай пан відстрочить, а там побачимо... — Перезирнувшись з декількома товаришами, Роман багатозначно посміхнувся. Роман Карий не надіявся на панську ласку, він мав інші замисли. Організований ним партизанський загін з дня на день ждав підмоги від інших загонів, що перебували в навколишніх лісах, щоб спільно вдарити на ворога. Але для цього потрібний був час.

— Піти усім селом, просити пана...

— А може б Йосип допоміг, — запитали з гурту.

— Йосип Павлович, — підказали.

— Хай попросить пана Звержховського.

— Йосип там своя людина. Хай згадає, що він же наш, рубанчанський, з бідняків...

У клуні стало тихо.

Десятки пар очей з надією дивилися на підстаркуватого чоловіка, що сидів трохи осторонь від гурту на розколотій маточині колеса. Від шанобливого величання й пильних поглядів, старий зніяковів, зав'юнився на сидінні, раптом підвівся, намірився було вклонитись, але лише ступив крок наперед і знову сів на своє місце.

На Йосипа дивилися так, ніби вперше його бачили. Ніби всіх дуже цікавив його модного крою піджак потертий, застібнутий на два вищерблених гудзики, нові солдатські черевики і голене, зморшкувате тупе підборіддя.

Багато з присутніх зважували — чи варто звертатися з проханням про порятунок до старого вірного панського слуги, який вік звікував у панських покоях.

З малих літ Йосип у панів Звержховських за лакея. Коли підріс панич Стась, Йосип був при ньому за пахолка. Так і залишився прислужувати аж до останніх днів. В сімнадцятому році, коли налякане революцією кубло Звержховських

тікало з насидженого гнізда, Йосип був непотрібний пана і перейшов жити на село до своїх далеких родичів. Коли прибув Звержховський із карним загоном, тож і Йосип вернувся до пана.

Але ж старий сам рубанчанин. Чи може він забув про те вже давно, і доля бідноти йому байдужа...

Сорок чоловіка ждали, що скаже старий Йосип. Недолі штовхала їх звернутись до нього з проханням...

— Слово за тобою, Йосип Павлович.

— Говори!— гукали з гурту.

Йосип Павлович звівся на ноги.

— Ви, люди добрі,— почав старий ласкавим тихим голосом, згинаючись удвоє,— винуваті. Еге ж, наробили багатьох лих собі і другим. Бачу, що каєтесь, та пізно...

— Ти не відчитуй,— не для того покликали, кажи толком допоможеш?— полетіли з гурту допитливі й строгі слова.

Йосип випростався, ступив до кола зухвалий і гордий.

— Да, винуваті. Всі, всі винуваті,— скрикнув із серцем,— розорили, спустошили. Палац який був, самі колони—мармур, венеціанський... а сад... тепер дерева заморські без догляду сохнуть. Канчуків вам не минути! не минути! — Йосип замахав у повітрі рукою, закашлявся і, перепочивши, вів далі:

— Але карати на смерть, це жакливо. Я, люди добрі, нічим вам не допоможу. Панич Стась мене любить, я знаю, але в такому ділі мене він не послухає. У нього, люди добрі, зараз зіпсутий настрій. Він замишляє для села лихо. Моя порада вам,— вже лагідно говорив старий,— зібрати жінок з малютами й піти просити панської ласки. Я вірю, що це допоможе. Панич Стась такий милостивий і до жінок і до дітей.— Зігнутий, раптово охлялий, Йосип вклонився до гурту й поволі виїшов із клуні.

— Лакей, лакеєм і залишився.

— Собака панська!— летіло призириле, грубе вдогонку.

Слова обурення заглушили раптові удари дзвону. Біля дворища економії раз-по-раз зринали постріли. Хтось лементував надсадливо, тяжко. На селі тривожно, тягуче вили собаки.

— Збирають сходку,— сказав хтось з гурту, тяжко зітхнувши. Всі підвелися з своїх місць, але виходили з клуні поодинокі.

Над полями спокійне, увінчане рожевими хмарками, заходило сонце.

* * *

Цвіли липи. Червонорясно достигали черешні, наливались соками плоди. Медові пахощі розливались в повітрі, п'яніли. Землю обгортало сине, густе надвечір'я, вдалині волохато ту-

тільки обрій, звужувався, танув, із степових долин тянуло во-
ною, свіжо пахли жита, пшениці, прив'ялені сонцем трави.

Пора б уже брати пробу дозрілості хлібів, пильнувати
покої днини й ставати до перших зажинків — пора збирати
плід родючої землі. А про жнива ніхто й не думав.
Листі лани хлібів не милували очей, рука господаря не
раділа пестливо наливного колосу. На селі, у вечірні години,
в чути було перестуку — клепання кіс.

Над полем і селом стелився гіркий смуток тяжкого
ніколіття.

Тисячний натовп рубанчан, зігнаний нагаями карателів,
мов несприкааний топтався на плацу перед напівзруйнованим
панським будинком.

Людський притишений гомін на плацу стих. озброєні ко-
заци потіснили натовп до парадного входу будинка. В перед-
вечірній сторожкій тиші почулась галаслива, перемішана з лай-
кою команда — з льоху вивели чотирнадцять в'язнів, зало-
жників, скручених по руках мотузям, скривавлених, в пошма-
тованій брудній одежі.

Натовп раптово сколихнувся, загув тривожно, глухо. В ту
мить над головами людей розітнулось два постріли, як пере-
торога. Заложників провели гуськом повз заанімілий натовп
і поставили впритул один біля одного під мурами комори.
На проходах — дорогах, що вели до села, стали вартові ко-
заци, а вдалині, в кінці алеї густолистих лип, виднівся наці-
лений кулемет. В одну мить він міг розстріляти в'язнів під
мурами і скосити стовплених рубанчан.

На веранду вийшов Йосип. Він виніс невеличкого чорного
столика і крісло. Незабаром перед натовпом з'явився і хо-
рунжий Звержховський. Високий, сутулий, в офіцерській
одежі, при зброї. Не вітаючись, не дивлячись на стовплених
людей, Звержховський положив на столі дві чорних округлих
бомби, наган, і недбало сіз в підсунуте Йосипом крісло.

Хорунжий вирячено дивився в натовп і сміявся, — вишкі-
рені, по-звірячому хижо оскалені зуби блистіли під чорним
наїжаченим вусом, — сміявся беззвучно. Раптом звуки прорва-
лися з горла, хрипкі, поривчасті. Трясучись від сміху, Зверж-
ховський вигнувся в кріслі, рука підносила нагайку.

Натовп, мов заворожений, з острахом дивився на переко-
шене одутлувате обличчя хорунжого. Передні не витримали,
подалися назад.

— Господин староста, сюда! — крикнув Звержховський
скаменувшись.

До веранди підійшов огрядний, причепурений Яким Осад-
чук, низько вклонився панові й поштиво зіперся на палицю.

— Доповідай, господин староста, — недбало кинув Зверж-
ховський.

— Його високоблагородіє, наш пан, панове добрі люди, —

очав улесливо Осадчук, звертаючись разом до натовпу й пана.— Як то відомо, панове добрі люди, наш пан істребує зо всього села своє законне добро і зброю. А воно, як на сміхай його благородіє паночок пробачать, стягнули декіль дерев'як і дві заржавілі рушниці. А воно, панове добрі люди відомо, що в кого є і хто грабував панську неприкосновенність.

— Ти ж перший пів економії перевіз,— кинув хтось тлосно.

— Хто там, мовчати!— скрикнув мов ужалений Звержховський і звівся на ноги.

Натовп загув, голоси наростали все сміливіше.

— Козаки, слухай команду!— Звержховський зіп'явся на шпиньки, підніс вгору руку, почулось клацання затворів гвинтівки.

Голоси стихали.

— Наш пан, панове добрі люди,— продовжував Осадчук, премногомилостивий і справедливий. Поважні господарі нашого села просили сьогодні панської милості. І його високо благородіє дарував нам свою ласку. Віддаймо ж, панове добрі люди, нашого доброго паночка...

З десяток найбагатіших сільських дуків відділились від натовпу. Вклонились низько до землі й піднесли до столу на рушниках великий білий хліб з грудкою солі. Передавши хліб, дуки стали осторонь від гурту. Звержховський відсунув край столу дарунок, перекинув нагана на папірець, що лежав під хлібом, і заходив по веранді.

Було так тихо, ніби присутні сотні людей зовсім завмерли й не дихали. Чулись лише кроки та шерхіт шаблі хорунжого.

Йосип стояв на веранді поштиво зігнутий, нерухоми. Він то стежив за кроками Звержховського, то переводив очі і зустрічався з настороженим пильним поглядом Романа Кривоного. Старий вірив у свою пораду, дану ним у клуні. З нетерпінням він ждав коли підступлять до пана жінки і скінчиться ця неприємна сумна історія. Старий вірив... панич Стась тільки чулий...

— Моя відповідь вам коротка,— заговорив, раптом зупинившись, Звержховський,— останній строк виконання мого наказу завтра опівдні. За моїм списком негайно виділіть двадцять п'ять нових заложників, а ті,— кинув головою хорунжий бік мурів,— сьогодні будуть розстріляні.— Перекинувшись через поруччя хорунжий передав старості папірець, що лежав під наганом.

Натовп глухо загомонів, подався вперед, здавалось, от-от нестримано хлине...

— Дозволь говорити!— почувся тонкий, тремтливий голос. Наперед вийшов старенький дідусь. Поволі, ледве переставляючи ноги, він підійшов до веранди.

— Пане,—сказав старий високим голосом,—цей палац удував я. Це я, Данило Ярута. Тут я позбувся своїх рук, віддавило мені каменем. Твій батько мені добре за те відплатив. Я пух із голоду, а потім пішов старцювати. Але я був ордий і ніколи не підходив під вікна вашого палацу. Я ношу у серці своєму злобу. Коли руйнували цей палац, я теж люди прийшов. Безрукий і вутлий, я топтав ногами, зубами нагризав панську розкіш і коли б тоді попався мені ти, панчуху Стась, я перегриз би тобі горло. Так на, ламай мої кості, подоламані твоїм батьком. Карай мене, а їх не чіпай, пожалій мене маленьких діток...—старий вказав на в'язнів під мурами, гордо ступив ближче, піднісши в гору обрубок руки.

— Бидло, пся крив!—крикнув несамовито Звержховський і в розмаху вдарив нагаєм старого. Той лише хитнувся, але не відступив. Декілька жінок з маленькими дітьми на руках, елементуючи, готові впасти до ніг Звержховського, заступили старого Яруту. Звержховський відскочив на середину веранди, потім ніби кимсь підштовхнутий, підбіг і вдруге спустив нагай на голови. Одна з жінок, поточившись, упала. Біля неприємної матері на мармурових східцях, захлинаючись від нереску, качалась скривавлена дитина. Звержховський вже втретє підняв нагай, замірівшись вдарити. Йосип, не вірячи собі, дивився на пана, на його підняту руку, то переводив очі на дитину, щось силкувався сказати, але раптом рвонувся, вишкочив з піхов у пана шаблю і обіруч вдарив нею пана по голові.

— Лягай!—владно крикнув Роман і в ту ж мить його голос заглушили вибухи бомб саме там, де стояв націлений кулемет.

Ніби у відповідь розривам бомб, від лісу чулись, все наближаючись, часті постріли з рушниць.

Харків, 1938 р.

Ст. Крижанівський

ЗДРАСТВУЙ, РІДНА МОСКВА!

Пройде слава повік віднині
В нашім краї величних побід,
Як три льотчиці, три героїні
Пролетіли на Дальній Схід.

Як вони з Далекого Сходу,
Перемігши тайгу вікову,
У цвітах, тріумфальним походом,
Поверталися в рідну Москву.

Де би соколи не літали,
Де б вони не ширяли крильми,
До Москви, де наш рідний Сталін,
Повертають шляхи прямі.

Це вони, мов сонця потоки,
Ім'я Сталіна пронесли —
Від Москви до Владивостока,
Від Хабаровська до Москви.

Тую славу проніс крилатий
З батьківщини ім'ям — корабель.
Здрастуй, рідна Москва, наша мати,
Революції цитадель!

Ти прославлена і нездоланна,
Древня ти і завжди нова,
Героїні, герої Хасана,
Всі вітають тебе, Москва!

Комсомольської юності зливи
Їх несуть до вождя і отця,
У єдинім святковім пориві
Всі думки, і чуття, і серця.

Харків, 1938 р.

Віталій Петльований

БАЛАДА

Орлій клекіт над курганом
Будить тишу степову.
Вирушали ранком - рано
В путь - дорогу бойову.
Над полками ллються марші,
Пісня виспіла крута.
Там, де їде славний маршал,
Сяє зірка золота.
Коні скачуть, рвуться коні,
Закусили вудила.
Править Клим свого з розгону
До ясного джерела.
Зупинив ... Пірнуло листя
Під копитом у ручай.
Дальня сурма голосисто
Сонце кликала: „стрічай...“
Що ж наркому нагадали
Джерело і ранок цей?
Він доріг пройшов не мало
Командиром і бійцем.
Може й тут у роки грізні
Буйногрового поїв.
Може й тут ... Не чує пісні,
Їде стежкою між нив.
Вістовий з ним. Коні грають,
Мов пізнали давню путь,
Придорожний пил здіймають,
Копитами землю б'ють.
Там, де порость калинова,
Стежка губиться на мить,
Хата тесана, дубова
Понад кручею стоїть.
Пригадалось ... Тут Оксана
Кулеметниця жила.
Більшовичка полум'яна —
Все вітчизні віддала.

Пригадалось: степом синім
Мчали коні ув алюр,
Ксе́ня з „Максима“ косила
Банди шляхти і петлюр.
Та спинилася тачанка
Біля Горінь — джерела.
Геро́ня молдаванка
Тут полонена була.

Від криниці сад - горою
Дівчина уранці йшла,
І всміхнулась і бровою
На військових повела,
Й відірвать уже не сила
Зачарованих очей...
Та підходить Ворошилов,
Кладе руку на плече.
— Здрастуй, юнко бронзолиця!
Нас криничною напій.
... І заходить до світлиці
Полководець бойовий.
Двері скрип... На стіл дубовий
Ставить дівчина вино.
Лоб високий, чорні брови —
Давній спогад будять знов.
Кулеметницю такою
Він у серці схоронив.
Пам'ятає мчали з боем
Серед стоптаних ланів.
Пам'ятає шляхту били...
Кулеметнице моя,
Де ж, скажи, твоя могила
В цих оспіваних краях?
Наливає в кухоль мідний
Клим іскристее вино,
Каже: п'ю за шлях побідний,
Тричі вславлений давно.
За синів, дочок народу,
Що боронять рідний край.
П'ю за тих, кому свобода
Найдорожче в світі!..

Та й

Аж до дна самого радо
Випив маршал кухоль свій.
Будь щасливий виноградар,
Що настоював напій!

Карачіве́ка, 1938 р.

Петро Панч

ОЛЕКСАНДР ПАРХОМЕНКО

ПОВІСТЬ

14

Починався ранок. У вологому темному лісі на різні голоси дебетали птахи, під лісом наливались срібні від роси жита, над луками плавав туман.

Через увесь лан, аж до самого лісу тягнеться густа хмара уряви, яка висить над головами вершників. Брязкаючи стременами, 14 кавдивізія поспішала на захід, переслідуючи білополяків, які втікали з Києва на Новоград-Волинський. Збоку від шляху на пагорбку стояла купка командирів. Сонце миготало на їхній зброї і на ордені Червоного Прапору, що прирашав груди одному з них. Він міцно сидів на вороному коні, розправивши широкі плечі і вдоволено розгладжуючи, які ж як грива у його коня, вороні вуса.

Забачивши його, вершники стременом торкали сусіду.

— Начальник дивізії товариш Пархоменко, ото з орде-
ном, і наш комбриг — з лівої руки, — і вони випинали груди, притискували шенкеля й відтягували униз каблуки, а на за-
морошених обличчях грала вдоволена посмішка переможців.

— Орли! — крикнув баском Пархоменко, — козарлюги, і би-
сися навчилися і сидять як улиті. А от як річку будуть фор-
сувати?

Попереду лежала річка Случ, якою прикрились білополяки.

— Доручіть мені, товаришу начдив, — самовпевнено сказав
комбриг 1, збиваючи на потилицю кубанку. — Мої хлопці Дон
перепливали, як гуси.

— А тепер нехай інші повчаться, — відповів Пархоменко,
навіть не глянувши в його бік.

Командири інших бригад вдоволено презирнулись.

В молодій Першій конармії самою молодого була 14 кав-
дивізія. Перша бригада почала формуватись в районі Воро-
нежі тільки в лютому місяці. Набрана з бідняцького селянства
Старобільщини, Вороніжчини і Тамбовщини, вона вже за місяць

добивала під Майкопом рештки денікінської армії, що тікали з Орла. Останні дві бригади були сформовані в Ростові і зразу ж вирушили похідним маршем на польський фронт.

Нацькована Антантою, яка втретє пробувала знищити молоду республіку Рад, Польща напала на Білорусію і на Україну, мріючи про відновлення кордонів 1772 року і про багаті на хліб і руду українські землі. Скориставшись з кількісної переваги над Червоною Армією, білополяки встигли вже захопити Мінськ і Київ і просунутись на південь, аж до Гайсини.

Разом з білополяками повертали на Україну в складі Шостого корпусу і недобитки петлюрівської армії, раз уже викинуті з Бруч.

Тисячокілометровий марш для молодого кавдивізію був разом з тим і навчанням, на яке вона більше не мала часу.

Польська армія сиділа в глибоких окопах, обплутаних колючим дротом, а позаду стояли тисячі кулеметів, сотні батареї і вимуштрувана блискуча кавалерія генерала Крайницького. Польські жовніри вже знали, що Першою кінною армією червоних командує Буденний, який за імперіалістичної війни був у цього ж генерала Крайницького в дивізії вахмістром. Командує кінною армією і Клим Ворошилов, що й зовсім ніколи не служив у армії, а групою польських військ під Самгородком командував бойовий генерал Савицький. Вони спокійно чекали на цей зухвалий наступ на колючий дріт, на окоп наперед знаючи, що червоні зависнуть на дротах і під кулями поляжуть у полі.

5 червня 1920 року зранку 14 кавдивізія, попереду Першої кінної армії, повела наступ на містечко Самгородок, що була на стиці 6 і 3 польських армій. До полудня сонце затьмарилось від диму, люди поглухли від пострілів, коні ординарців переганяли птахів, кулеметні тачанки обганяли ординарців польські легіонери, не витримавши атаки, зірвались тікати.

В прорив, як весняна повінь, ввірвалась кіннота Буденного і пішла по тилах Третьої армії Ридз-Смігли, знищуючи військові бази. Третя армія, зірвавши міст через Дніпро, облізла Київ і хутко почала відступати на захід, позначаючи свій шлях розстрілами селян і пожежами. З кожним кроком відступу пиха у поляків спадала, віра в свої сили втрачалась, а натомість приходила паніка й дезертирство. Жовніри, які ще недавно билися до загибелі, почали здаватися цілими командами до полону, а решта тікала, охоплена панікою. Щоб не відірватися від ворога, червоні полки примушені були йти з прискоренням алуом.

— Молодці, хлопці! — як у трубу гримнув Пархоменко з пагорбка, — дайш Варшаву!

Тисячоголосе „ура“ сколихнуло сільську тишу й луно відбився від лісу.

Минувши ліс, колона з шосе повернула на південь і двома

дорогами спустилася у заболочену долину річки Случ. Передова розвідка доносила, що лівий берег обсажений білополяками. Ними ж зайняті були й деякі села по цей бік. Пархоменко, не чекаючи на Четверту кавалерійську дивізію, яка за наказом так само мала наступати на Новоград-Волинський, навально повів наступ і до вечора 79 полк захопив село Рудню, а 80-й полк село Тальки.

Приковуючи до цього району увагу ворога, начдив наказав першій бригаді шукати броду десь вище. Комбриг 1 вдоволено потер руки.

— В таких ділах без мене не обійдешся, товаришу начдив.

— Будеш хвастатись, як переправишся, — відказав Пархоменко, оглядаючи в бінокль протилежний берег, — а коли раніше за нас форсує річку Четверта кавдивізія, то я тебе в обоз відішлю.

Комбриг 1 поскакав до полку, який розташувався в передіску, проти села Кікове. Але ні тої ночі, ні на другий день Пархоменко не одержав повідомлення про форсування річки. На зайнятий участок підходила 45 стрілецька дивізія, з'явилась уже розвідка 4 кавдивізії і кавбригади Котовського.

Комбриг 1 метушився по берегу, намагаючись не попадатися на очі начдивові, а начальник штабу плаксивим голосом відповідав у телефон, що польські застави збивають розвідку кулеметним вогнем. До річки не можна підступити. Пархоменко зареготавсь на всю хату.

— Вони Дон перепливали! Справжні ушкуйники! Кури ви обшипані, а не кавалеристи. На карті ви перепливали Дон.

Він сам поскакав на своєму вороному жеребці шукати переправи. Заболочений і відкритий правий берег проти села Кікове справді не мав зручних підступів. Найкраще було це зробити там, де річка Луб'янка впадала в Случ. Тут для підступу була балка, хоч розвідка так само не могла виткнутись на берег, щоб її не обстріляла польська застава, що сиділа в окопах на другому боці. До 79 полку приїхав комбриг 1, зібравши червоноармійців, сказав:

— У бригаді був начдив товариш Пархоменко і наказав за всяку ціну, щоб сьогодні 79 полк форсував річку. Отут ви можете себе показати, товариші кавалеристи.

— Перша бригада вже пробувала, — сказав песимістично вайлуватий боець.

— Вони тільки величаться уміють, — перебив його другий. — Треба польську заставу зняти, і вся примудрість.

— А охочі знайдуться?

— Я перший такий, товаришу комбриг, — виступив наперед кароокий Кириченко.

— А я другий, — з гурту сказав Малахов, — і теж пропхався наперед. — Щоб ми не прирозуміли, як обдурити панів? Аби тільки дозволили на риск піти.

— А по-пластунському повзати умієте?

— На тому ми ще не вчені, а як у забої лазити, то вже нас не вчити — обидва шахтарі.

У річці після дощів була каламутна вода. Вдосвіта, коли ще над болотом стояв туман, Кириченко й Малахов, обидва русяві, із ручайка впливли на річку й тихо, без плескоту, наблизились до другого берега. На воді їхні голови були майже непомітні, а потім їх сховала шелюга.

Польські жовніри сиділи в закопчику. Їх було восьмеро. Збившись до купи, вони, приспані тишею, куняли, тільки телефоніст роздратовано тикав у кнопку польового телефону, але зумер мовчав: дріт, який зв'язував заставу з полком, Кириченко й Малахов встигли уже перервати. До закопу вони підповзли зовсім непомітно і тільки тоді схопилися на ноги, і в один голос крикнули:

— Руки вгору! Здавайся! — і наставили берданки, з стволів яких ще капала вода.

Жовніри, побачивши над собою голих, ошелешено почали протирати очі. Не розгубився тільки телефоніст, і миттю кинувся до рушниць, але в ту ж хвилину приклад берданки опустився йому на голову. Решта жовнірів аж тепер зрозуміла, що це був не сон і поспішно підняла руки.

Кириченко став на закіп і підніс над своєю головою берданку, у відповідь під другим берегом забулькала вода, збита кіньськими копитами. Попереду йшов 4-й ескадрон.

Поява кавдивізії з півдня, між річками Случ і Смолкою, була для білополяків несподіваною. Головні їх сили стримували наступ 45 стрілецької дивізії по Житомирському шосе. З півдня місто прикривали тільки 101 і 106 стрілецькі полки. Застигнуті зненацька легіонери, боячись бути одрізаними, кинулися тікати до міста.

Начдив Пархоменко зупинив заспаного „Орлика“ під купою верб. 4-й ескадрон, розпластавшись по долині, уже скавав напереріз ворожій піхоті, яку гнав лавою полк.

— Добре рубають хлопці! Раз піхтура зірвалась на ноги, так вона вже біжить на той світ.

Ординарці оточили похнюплених жовнірів у конфедератках. Один з них з гострим пташиним обличчям дрижав від страху: він стріляв у начдива, коли той перескочив через нього, і промахнувся. Тепер він чекав, певне, на свою смерть від його шаблі, але начдив вложив клинок у піхви й спитав:

— З яких будеш?

— Мазур, — запобігливо відказав жовнір.

— З Києва дряпаєш?

— З Білорусії перекинули, прошу пана. Ми тільки вчора прибули.

— Багато?

Жовнір знітився.

— Не вем, прошу пана. Чулись ми, штирі полки.

— Стріляєш ти погано, а брешеш добре. Не допоможе, панський прихвостню. Довідались і без тебе.

Жовнір, злякавшись сердитого голосу начдива, благально слав руки.

— Прошу пана, з Білорусії перекинули тільки Шосту й Третю піхотні дивізії легіонерів, най мене шляг трафить, коли брешу. Я ж бідний хлоп.

Попереду клекотали кулемети. Пархоменко, написавши дві записки, послав з ними ординарців — одного в резервну бригаду, другого до комполку 79.

— Утікають, кляті! — раптом заревів він і звівся на стременах. На захід від міста почала зростати довга хмарка куряви, яку тільки й видно було через горби. — Третю бригаду!.. Панцерник! — І він поскакав через луки до річки Смолки, де вже переправлялась кавбригада.

Надвечір дивізія увійшла в місто. Полонених гнали в тил, їх було більше п'ятисот чоловіка. На луках і біля мосту земля була вкрита трупами порубаних легіонерів 101 і 106 полків.

Решта білополяків відійшла на річку Горинь.

Третього липня пізно ввечері Перша кінна армія Буденного перейшла річку Горинь. Місто Ровно захищала Друга польська армія легіонерів. Спішена кавдивізія Пархоменка наступала по шосе, праворуч була Четверта кавдивізія, а за нею уступами йшла Шоста. Довкола міста, як горби верблюдів, здіймалися висоти, зайняті ворогом. Начдив Пархоменко з військомом, оточені ординарцями, їхали позаду колони на стиці двох бригад. Третя стояла під лісом у резерві. У військомі від вранішньої роси блищали не тільки чоботи, а й штани вище колін, і він обмоклий щулився. Пархоменкові жита діставали тільки до стремен, але він теж мимохіть здригався. Ранковий вітрець розганяв туман.

— Якби на мене, — сказав Пархоменко, бурмочучи собі під ніс, — так звідси робити б тільки демонстрацію.

Військом додержувався думки більшості, яка взяла верх учора на нараді командирів: „наступати в лоб компактным кулаком, і на плечах ворога ввірватись у місто“, тому й зараз він заперечливо покрутив головою. Розбиваючи срібну хвилю хлібів, навпростець скакав, ніби прирісши до сідла, окоренкуватий з монгольським плескатим обличчям і навскіс поставленими очима, начальник Четвертої кавдивізії.

— Що там у тебе, Ока? — крикнув назустріч Пархоменко.

— Моя напрямом один кавдивізія. Буде бити мене фланг, ти бий його фланг.

— Добре, Ока, нехай тільки виткнуться, а може я ще піду різати їм шлях?

Начдив 4 обкрутився на місці і поскакав назад. Збоку шоскакав загін з восьми верхівців. Пархоменко пізнав червоні армійців із третього ескадрону і гукнув:

— Савченко, куди стрибаєш?

Вершники зупинились, передній з вихрястим чубом і з виглядом шибайголови підскакав до Пархоменка.

— У розвідку, товаришу начдив,— хвацько відрапортував він.— Остогидло лазити на пузі, щоб кісточки розім'яти. До зволите їхати?

— Повернешся, розкажеш. Їдь!— любуючись вершниками відказав Пархоменко.— Чув?— звернувся він уже до військового,— з ними на стіни можна йти, тільки не на пузі.

— Більшовики будуть ходити як потрібно, Олександр Яковичу,— вів своєї військом.

Польська артилерія, певне, помітила наступ червоних із першим пострілом відкрила вогонь не менше як з десяти батарей. Більшість снарядів рвалося довкола шосе.

— А все тому, що гармати сюди наведено,— знову про бурмотів Пархоменко.

То залягаючи, то перебігаючи, червоні продовжували посуватись уперед. Позаду гомоніла вже артилерія, але стріляла економно: всі знали, що уже декілька днів не вистачало артилерійських снарядів. До артилерії приєдналися кулемети з обох боків. Під містом Ровно розпочався бій. Повітря задрижало від грому пострілів, розривів бомб, тріску шрапнелей і клекоту кулеметів. Над головами плавали рожеві хмари, схожі на медуз.

Савченко повернувся із розвідки тільки з трьома вершниками, але втрата половини червоноармійців була для нього ніби звичною справою. Булькаті його очі сяяли від щойно пережитої баталії, свіжі сліди якої ще вилискували на його пощербленому клинкові. Піхва від шаблі була розстрошена кулею. Він хвацько посадив на задні ноги коня перед начдивом і скоромовкою відрапортував:

— Завдання виконано, товаришу начдив, на правому фланзі спішений ескадрон. Тільки тепер їх стало менше, которі на смерть порубали, а которі вже рачки полізли.

— Ще бачили й таке, як танка... повзає по шосе,— додав другий.

— Істинно правда,— ствердив Савченко.

Пархоменко посміхнувся: розвідка завжди малює бачене страшнішим, але на всякий випадок одній батареї наказано стати біля шосе. Скоро виявилось, що на цей раз Савченко не перебільшував. Танків було не один, а навіть два. Пронизливо скергочучи, схожі на черепах, вони повільно сунули по шосе назустріч цепові, але шукали, певне, коней, які тримали коноводи у балці. Пархоменко прискакав на батарею.

— Прямою наводкою бийте, щоб просто в лоб,— сказав він азартно, потираючи руки.— Починай!

Батарей, за кожним пострілом зменшуючи дистанцію, випустила декілька черг, але хвилястий профіль шосе давав можливість танкам легко ховатись від наводки і вони вперто повзли вперед, на обидва боки розстрілюючи червоних з кулеметів. Пархоменко плюнув під ноги командирові батареї і поскакав у полк. Набігши командира полку, він уціпливо спитав:

— Мабуть про панночку якусь мрієте?— І потім гримнув, мликавши навіть коня:— гранатчиків давай!

Гранатчики підповзли до шосе з обох боків. Танки вже підходили до балки, і Пархоменко закрутив коня, роздираючи йому рота удилами, потім погнав просто на танки, які вже вийшли на горб.

— Кидай бомби, бий у точку!— закричав на весь голос і сам схопився за бомбу.

На шосе луснуло зразу декілька гранат, знявся стовб диму і обидва танки, ніби спіткнувшись, тицьнули носами в землю й стали.

Після першої атаки стало очевидним, що оволодіти містом лобовим ударом не вдасться без зайвих утрат. Ворог посідав висоти, які панували над усіма підступами із сходу, і мав більше снарядів. Пархоменко роздратовано чухав потилицю: польська піхота все ще лежала, зарившись у землю, й не давала змоги для кінної атаки. Четвертій дивізії допомога теж була не потрібна. Після полудня на командирський пункт на узліссі приїхав командарм Буденний і член Реввійськради Ворошилов.

— Щось сьогодні, начдив, твої хлопці не веселі,— сказав Ворошилов, киваючи на лінію фронту, де йшла в'яла перестрілка.

— Чують, як поляки сміються,— відказав Пархоменко, криво посміхаючись.

— А коли б їх пощупати ззаду?— спитав сухий, в'юнкий і ставний Буденний, ховаючи посмішку під довгі розпушені вуса.

Пархоменко блиснув очима й собі підбив пальцем вуса.

— Тоді ми будемо сміятись, товаришу командарм.— Ручусь, за дві години буду в місті, навіть якщо одну бригаду й тут залишу.

— Краще до вечора почекати,— відказав командарм, як про вирішене вже питання,— на залізниці повзає панцирний поїзд, можна всю кашу зіпсувати.

Пархоменко не міг дочекатися вечора. Скориставшись з того, що передній цеп заліг за пагорбком, він непомітно посадив дивізію на коней і перелісками поскакав на захід.

Попереду дивізії у розвідку пішов ескадрон, якому було наказано зняти всі застави без пострілу. Спадали вечірні сутінки, які скрадали силуети вершників, на сході гриміла артилерійська канонада і небо безперестану блимало від сполохів, як від зарниць.

Перша бригада підійшла до міста із заходу, коли вже стало смеркатись, і стала, готова кожную мить кинутись у криві вулиці міста, яке від страху забилося у шпарки. Враз з обох боків долетів постріл, потім другий. Третій почувся вже далі.

— До бою готуйсь!— пролунав голос начдива. Коні здригнулись, зіщулили вуха і нетерпляче затупцювали на місці.

В сутінках показався вершник і ще здалеку крикнув:

— Один утік, а решта готова! Пленний сказав, ніби полк кінноти сюди скаче.

— Шаблі!— розляглася знову команда.— За революцію марш, марш!

Тупіт тисячі копит увірвався в темні вулиці й завулки і понісся до центру. Стоголосе „ура“ і „дайш Варшаву“ змішалося у суцільний крик, від якого у одних радісно бились серця, а у других кам'яніли від страху. По вулицях у паніці бігли жовніри, греміли вози, тріщали постріли, але їх уже глушив тупіт коней.

Попереду лави скакав, сміючись, гукаючи і лаючись з своїм військомом начдив Пархоменко.

— Після бою, друже, будеш мені вичитувати... Рубай хлопці! Пропало все сало, вимажуть пани на п'ятки!..

Із бокової вулиці вискочив ескадрон уланів і сміливо кинувся назустріч.

— Молодці улани!— крикнув Пархоменко,— і першого звалив з конем на бруківку.— Хоробрі улани!— і вдарив по голові другого.— Уміють битись улани!— Третій повернув коня, але проколотий в бік зсунувся з сідла.— Учїться в них хлопці, як треба битися, але не тікати, як пани!

Решта уланів повернула коней і кресала вже підковами іскри з бруку.

В центрі міста густо заклекотали кулемети. Бій закипав і пінився уже на майданах, куди стривожені поляки стягали до центру частини, щоб утримати шлях для відступу хоч на північ. Цим шляхом вони й відійшли вночі, а вдосвіта Чотирнадцята кавалерійська дивізія захопила все місто.

Утративши Ровно, Дубно, Тарнополь, командування польської армії видало наказ про відступ по всьому фронту на сто кілометрів.

На конвертах не було позначено алюру, але ординарці й без того поспішали до своїх полків. Вони знали, що цей наказ бійці зустрінуть з радістю. Виморені за п'ять місяців щоден-

ними боями з білополяками, вони раді були хоч невеличкому переходові, щоб перепочити самим і дати перепочинок виснаженим коням.

Ординарець Апшеронського полку цілу ніч проспав у клуні на свіжій соломі і тепер канючив у товаришів, щоб вони розповіли і йому, що чули від штабних писарів. Заради цього він поїхав з ними навіть у протилежний бік. Товариші нарешті синули жартувати й відповіли серйозно:

— Нашу дивізію перекидають на врангелівський фронт.

— А хіба Врангель знову виліз із Криму?— запитав Савченко, звільняючись від решток сну.

— Дійшов уже аж до Синельникового, Маріуполь захопив.

— Хоче кандюк на Дон, мабуть, пробитися. Так це ж, братці, бойовий наказ, а ви мені голову морочите,— і він повернув коня до свого полку.

Наприкінці жовтня Чотирнадцята кавдивізія підійшла до Борислава. На другому боці Дніпра, за Кахівкою чорніли окопи, які флангами упиралися в річку. В них уже сиділа 61 стрілецька дивізія, частини латиської і огнева бригада. В різних місцях причаїлись, замасковані соняшниковим бадиллям, батареї. Цей кулак мусив ударити в тил ворогові й відрізати його армію від Криму.

Начдив Пархоменко звечора поїхав сам розвідати місцевість для виходу дивізії в рейд. Перед ним лежав на десятки кілометрів рівний степ. Уздовж Дніпра дув пронизливий вітер і порошив очі чорним пилом. Просто на південь ледь помітно миготіли вогники.

— Яке там село?— спитав Пархоменко у смуглявого телефоніста, що сичав від холоду в окопі.

— Натальїне,— відповів телефоніст, задираючи на незнайомого командира голову.— Там уже врангелівці. Сидять собі по хатах, а тут навіть вогню не можна розводити.— Потім понизивши голос додав.— Танки, кажуть, підвезли.

— А ви колинебудь бачили, які вони?

— Танки? Де ж їх побачиш. У нас ще ніхто не бачив.

В штабі Кахівського плацдарму Пархоменко чув уже про ці танки і тепер з тривогою подумав, якої вони можуть накоїти біди, коли їх злякається піхота і в паніці побіжить перед ними. Танки пройдуть на Кахівку, перебу'ють штаби й захоплять в тил єдину переправу, по якій він мусить перекинути на лівий берег свою дивізію.

— Як сліпе цуценя, оті танки,— сказав він до червоноармійців, які вже зібралися біля телефоніста.— Нічого страшного в них немає, коли сидіти в окопах. Важно, щоб піхоти не пропустити, яка йтиме слідом, а танки ми навіть бомбами биля на польському фронті.

Червоноармійці нервово покашлювали й боязко озиралися на Натальїне, тільки смуглявий телефоніст не вдавався в тугу.

Він був артилерійським стежачем і був певний, що його батарея їх і близько не підпустить. Під кінець розмови телефоніст сказав.

— Може й на Григор'євку будете наступати? Мое село зараз за Чаплинкою. Якщо в нас зупинитесь, крайня хата перекажіть батькам: бачили Свирида Перепону — живий здоровий, мовляв, а додому приїде, як прикінчить Врангеля.

Вдосвіта Свирид Перепона хотів погрітися бігом на місці і враз почув якийсь незнайомий шум, що накочувався із степу. Уклякши на одній нозі, Свирид прислухався і відчув як його волосся заворушилось під шоломом. „Не інакше, як підкрадається кандюк“. Він схопив телефонну трубку і на весь голос закричав: „Батарея, батарея, танки!“

Такий самий істеричний крик своїх стежачів почули командири усіх батарей, розставлених у різних місцях, але нічим не могли зарадити. Ворог, знаючи, що танки вдень були прекрасними мішенями, передбачливо пустив їх вночі. Тепер навіть з передових окопів стежачі не могли їх розгледіти аж доки танки не приповзуть до окопів, а тоді вже стріляти неможливо.

Командир правофлангової батареї, марно намагаючись щось розгледіти з свого пункту, з розпачем схопився за телефонну трубку й загукав:

— Свириде, Свириде, ти бачиш їх? Мовчить! — Він брязнув трубкою об землю. — Невже втік?

В цей час на фронті затріскотіла стрілянина, потім блимнуло сійво й розлігся вибух. Дежурний телефоніст на командирському пункті бачив танки під Тарнополем і авторитетно сказав:

— Гранати кидають. Як попасти в самий раз під черево, так і квакне. О, чуєте, через окопи лізе чортяка. Не попав значить, промахнувся.

Звук мотору й гусениць вирівнявся і під акомпанімент пострілів сунув уже на Кахівку. Стріляли рідко й безладно. Комбат, чекаючи, що степ зараз вкриє спанізована піхота, напружено вдивлявся в темінь ночі. Чулось тільки скерготання заліза і далекі розрізнені постріли. Він знову взявся за телефонну трубку.

— Свириде, Свириде, а ти чуєш? Обізвався! Кого? Тебе! В голову, що, що? Замок! — Він сумовито озирнувся на телефоніста. — Біжи на передовий пункт... Перепона поранений!

Телефоніст мовчки ступив у темноту і зник. Скерготання танків наближалося, але вони все ще були непомітні. Пона пункт проскакала запряжка з одною гарматою. Попереду на огрядному коні промайнула незнайома широкоплеча постать з великими вусами. Комбат довго не міг зрозуміти звідки і куди скакала ця гармата і хто промайн timer попереду. Комба

на своїй дивізії він знав добре. Нарешті, домислившись, ляпнув себе по лобі й схопив телефонну трубку.

— Першу гармату в передки! — Вискочив на коня й подався на батарею.

Захопивши й собі одну гармату, він поскакав просто на пересклизий шум танку, тому що самого танку все ще не було видно. Несподівано комбат побачив, що за металевим вереском посувався якийсь червоний кавалок, схожий на розпечену втулку. „Що це могло бути?“ Він озирнувся й побачив такі самі червоні цятки там, де чувся брязкіт заліза. „Труба для газів, позаду танку!“ — нарешті додумався він. „Тоді ти наша!“

Гармату скинули з передка і навідник тремтячими руками навів її просто у червону цятку. Коли під снарядом репнула земля, на тлі золотого сйива чітко проступили контури великого, схожого на корабель, танку. Він продовжував повзти. У навідника ще більше затукало серце. Вистрелив удруге. Танк, мов опечений, підстрибнув на місці, заскреготів і заправши догори рило, став. Довкола башти заблимали вогники кулеметів. Гарматчик вистрелив утретє і вилаявся: „може хоч ним подавишся, проклятий!“

Кулемети на танку змовкли. Танк лежав уже боком і біляниці його задерлися в темне небо, на якому уже згасали зорі. Через голову комбата прохурчав снаряд і упав десь праворуч, де заблимала така сама червона цяточка.

Взявши знову гармати на передки, комбат, розпалений нешаним ще азартом, мов хорт за зайцем, погнався за третім танком, який уперто повз до Кахівки. Дорогу їм перебігла напрямка так само з одною гарматою з сусідньої батареї. Комбат їй, мов на футбольному полі, весело гукнув:

— Розквасив уже одного, і цей не втече!

Танк, що підповзав уже до Кахівки, чомусь зупинився і його розпечена позаду труба нахилилась. Довкола спалахували погники, й безладно тріщали постріли. Під'їхавши ближче, комбат побачив у передсвітанковій імлі сірі постаті червоноармійців, які збігались із Кахівки. Один блиснув зубами й кричав до комбата:

— В нашу лазню провалилися. Тепер попаряться їх благородія.

Із танка, заритого носом у яму, тріщали постріли. Команда певне чекала на свою піхоту, але позаду, там де були окопи, уже було тихо. Червоноармійці, обступивши високого широкоплечого командира з великими вусами, настирливо чогось від нього домагались. Комбат упізнав у ньому саме того невідомого, що проскакав з гарматою повз його пункт. Тепер він, підбиваючи зігнутих пальцем вуса, умовляв червоноармійців:

— Точка! Раз він уже наш, навіщо ж його псувати. Хіба

нам не потрібні танки? Піхота їхня сюди вже не дійде. І дратах зависла, і офіцерська рота так само. Їх благородні відстали від танків і з атаки пшик полувився.

Підїхав ординарець і відрепортував до командира:

— Товаришу начдив, дивізія уже вирушила на переправу.

Червоноармійці тільки тепер помітили у цього широкоплечого командира на куртці два ордени Червоного Прапора і шанобливо дали йому дорогу до коня.

Савченко кліпав на світло каганця заспаними очима і ко- вже начальник розвідки скінчив говорити, тільки тоді второпав, що їхню команду посилають у дозор.

Другу ніч уже дивізія просувалась по тилах ворога, прорізуючи на схід. По селах могли стояти ар'єргардні частини білих і тому дозор їхав насторожено. Рівний степ дозволив розтягтись у довгу цепочку. Ніч була темна, від Сиваша пахли тились у степ вогкі тумани.

Савченко їхав крайнім і, куняючи солодко, мріяв про теплу хату. Через деякий час він почув попереду тупіт коней. Озирнувшись на своїх, але нікого не побачив і не почув. Певне його кінь, не почувавши повідка, давно вже ступав куди йому заманулось. Вершники наблизились і Савченко побачив двох козаків. В першу хвилину у нього з переляку зовсім віднялась мова. Коні мирно терлись мордами й дзеленькали вудилами.

— Куди ти їдеш?— запитав нарешті козак.

Савченко скинувся, як від холодної води, й скоромовкою вивговорив:

— Вас шукаю, чорти вам у пельку. Сотник наказав одного їхати далі, а станичник щоб їхав зо мною. Нам секретне доручення.

На голові у Савченка була кубанка, в темноті зірки були не видно і козаки, нічого не підозрюючи, вирішили, що з Савченком для секретного доручення поїде старший козак. Він був сухий, високий і на одне око сліпий. Молодший козак сказав далі, а Савченко з „станичником“ повернули кудись убік.

— Що там ще за секретне таке доручення?— запитав скрипучим голосом козак, коли вони відїхали в степ.

— А ти з якої станиці, що такий нетерплячий?

— Ну, з Митякинської,— сердито буркнув козак. Від нього тхнуло перегаром горілки й поганого тютюну.— Може ловити язика знову?

— А щоб ти зробив, якби оце спіймав червоного?

— Те, що й завжди. В штаб Духоніна його!

— Тоді давай сюди зброю!

Козак, не зрозумівши Савченка, запитливо вставився єдиним своїм оком і побачив перед носом у себе дуло берданки.

— Чого дуриш, сопляк!

— Ось я тобі покажу сопляка. Скидай шаблю, кандюк проклятий,— і він штрикнув його дулом під ніс.— Так ти нас штаб Духоніна відправляєш? А ми з вами, чортами, панькаємось.

Козак, здивовано кліпаючи одним своїм оком і все ще не розуміючи, звідки тут міг з'явитися червоноармієць, чортихаючись, кинув на землю шаблю. Берданку Савченко видер нього із рук сам і вказав нею куди їхати.

Із темноти уже виступали сиротливі вогники синбайських уторів.

— Будеш стріляти? — озирнувся з часом козак, вимучений відчуженням за спиною холодного дула.

— А хіба нічого не скажеш?

— Ні.

— Заядлий. А може подобришаєш, як земляків побачиш. У нас із Митякинської теж не один чесно служить народові, не так як ти і досі панам чоботи лижеш. Чи вони рівня тобі? Козак засопів і знову зачортихався.

— Утечу, як не розстріляєш. Моя душа чорту продана, а ти їй чистоту хочеш наводити. Не тронь душі, або горілки дай, я тоді сльозою її вимию і возстану перед тобою як єсть чоловіком.

— Товариш Пархоменко, як стукне тебе раз, так ти й без горілки сльозою вмиєшся, а може й людиною станеш. Він у нас як доктор для таких кандюків.

Коні зупинились біля штабу дивізії.

В кривому на одно око козакові митякинці впізнали свого земляка Савку, який довгий час служив стражником у пана Ільєнкова в Макаровім-Яру. Схожий на рябця, злий і нахабний, він довгий час на всі запитання відповідав одним чортиханням, але побачивши чарку, утратив своє зухвальство і, схлипуючи, виклав усе, що знав про розташування кінного корпусу генерала Барабовича. Корпус намагався прорватись на Чонгарський вал. Обстріляні з кулеметів квартир'єри твердили, що в селі Рождественському стоїть якась військова частина.

Дивізія простувала до цього села на ночівлю. В степу дув пронизливий вітер.

— А доведеться тут в степу й ночувати,— сказав, підюджуючи командирів, Пархоменко.— У Барабовича певне й танки є. Командири, що їхали разом з ним сичали від холоду. Ще більше мерзли в блаженських шинелях червоноармійці.

— А нехай його чорти візьмуть, щоб тут від холоду загинути,— пробубоніли на різні лади задубілими губами комбриги.

— Коли хочете погрітися, треба взяти Рождественське,— кричав плечима Пархоменко.

Нарада тривала недовго: за якусь годину по степу вже нагриміла артилерія, затріщали кулемети, голосно залунала ко-

манда начдива і Апшеронський полк навально поскакав атаку.

Бій тривав до самого вечора. Нарешті ворог не витримав і відійшов на село Отрадне. Червоні повернули почувати Роддественське.

За селом і в селі земля була вкрита трупами. Серед знайшли і чотирнадцять порубаних червоноармійців та крайній хаті на руках у лікаря помирав тяжко поранений командир полку. По інших хатах червоноармійці весело сиділи біля грубок і без кінця розповідали один одному свої бойові пригоди. Тут же лагодили зброю, кулемети просто з вікон перевіряли свої кулемети і час-від-часу у них вони пускали чергу, а між пострілами чулась гармонь і павня закаблуків об мерзлу землю.

До команди розвідників ускочив, зашарівшись з морозом Савченко. Ще з порогу він викрикнув:

— Привели двох полонених — полковника й повного гармоніста!

Червоноармійці, перервані Савченком на півслові, нахилились, як їм здавалось, пригоди (сама господиня заснула), навіть не ворухнулись, тільки зневажливо відкопили губи.

— Може ти їх ніколи не бачив, то й любуйся, а нам нічого не цікаво.

— Так товариш військом упізнав одного — начальника контррозвідки був у Таганрозі.

— Ну, а тепер уже не буде, — флегматично продовжував опецькуватий червоноармієць. — Шапки де відбиг?

Савченко був простоволосий і з таким же захватом відповідав:

— Козак перерубав напополам.

— А голова вже зрослась? Чи ти перед ним шапку привітно поклав?

Савченко почув, як чмихнула в кулак господиня, почував він до сліз і похапливо витяг з кишені оксамитовий златий кисет для тютюну.

— А ви такого, хазяечко, мабуть, не вмієте, як мені? Дівчина прислала, — і він перед каганцем розправив златий кисет. По оксамиту жовтим шовком було вишито: „Ніхто не страждає, як мій милий на війні, куль він не боїться, думає об мені“.

Розвідники забули про свої оповідання і про шапку Савченка, а заздрісними очима дивилися на оксамитний кисет, гладили його почорнілими руками і мовчки зітхали: із порубаних, одержаних армією перед жовтневими святами відселення, такого кисету ніхто з них не міг мати.

Ворог був ужалений в саме серце. Армія його тепер мала переваги, і маневр Фрунзе міг „покласти край останній

пархункам з капіталом" ще на таврійських степах. Врангелі поспішно пробивались назад у Крим, де його армію мали прикрити гнилі озера і Турецький вал. Частини відходили на Араратську стрілку, через Чонгарський вал і через Перекоп.

Олександр Пархоменко одержав наказ поспішити з дивізією до Перекопу і перетяти шлях ар'єргардам ворога. Увечері дивізія підійшла до Ново-Покровки. Село лежало вбік від дороги і його населення певно ще нічого не знало про останні події на фронті. Начдив викликав сурмачів і, в'їхавши наперед з польовим штабом у село, сказав:

— А ну, возвістіть їм про останній розрахунок з капіталом. Нехай і вони з нами порадуються.

Сурмачі набрали в груди повітря і голосні мідні звуки урм весело залунали над селом.

Кавалькада вершників, гарцюючи на конях, урочисто поїхала до майдану, на якому стояла церква. В її вікна пролічувало сонце, що червоним колом опускалось у Сиваш. Вершини, забачивши червоний прапор, здивовано кліпали очима чомусь ніби стримували посмішки, які мимоволі набігали їм на стривожені обличчя. Один дідок, ховаючись за ворота, похитав головою і крадькома показав до майдану. Пархоменко, що не міг зрозуміти поведінки населення, помітивши цей рух, перевернув очі на майдан.

З майдану, випереджаючи одна одну, в безладді розкочувалися підводи, скакали вершники, розбігалися піші.

— Діду,— гукнув він через ворота,— біляки?

Дід злякано кивнув головою. Пархоменко вихопив шаблю і озирнувся назад: за ним їхав верхи польовий штаб і вся розвідка.

— Біляки тікають, сурмачі, точка! В атаку!

Савченко чергував сьогодні при штабі дивізії і їхав позаду іншими розвідниками. Команди начдива він не розчув, бо саме тоді реготався над невдалою спробою свого товариша поцілувати дівчину, яка йому винесла води. Побачивши, що передні з кроку враз поскакали кар'єром, він і собі засмикав коня і почвалав за ними.

На церковній паперті купкою стояли селяне, а на дорогу в огородині вибігли зацікавлені вершниками хлоп'яки.

— Хіба сьогодні свято яке?— запитав їх Савченко,— чого це у вас церква відчинена?

Хлоп'яки перезирнулися, ніби дивуючись, що солдат про це не знає.

— Офіцер вінчається, а не празник,— відказав найбільший. До Савченка прискакало ще декільки розвідників.

— Чули?

— Проісшествіє в церкві!— і прожогом кинувся в огородину. Сторопілі селяни, нічого ще не розуміючи, перехопили кинуті

ім повідки і здивовано подивились у спину солдатам, які бігли в притвор, скидаючи на ходу берданки.

Червоноармійців було п'ятеро. Одного Савченко залишив з бомбою на дверях, а решта, знявши шапки, ступила в церкву. Посеред церкви, перед аналоєм стояв капітан, а з лівої руки під фатою — молода. Над їх головами поручики тримали лоті вінці. Ще декілька офіцерів стояли купкою позаду. Решта були селяни, які тулилися до стінок і торопко видивлялися на молодих. На всіх ставниках і на панікадилі яскраво горіли свічки. Перед молодими гугняво харамаркав лисий піп, а в кліросі заливалась півча.

Молодий і бояри були без зброї. Це зразу помітив Савченко, підступаючи до них ззаду. Вінчання, видно, щойно почалось і чекати його закінчення для червоноармійців зовсім не випадало: вони вже зрозуміли, що в'їхали в село зайняти білими і невідомо чим скінчиться атака. Савченко безпорадно озирнувся на своїх товаришів. Він знав уже добре, що релігія — опіум для народа, але ж знав і те, що червоні ніде не втручались у релігійні відправи. Крім того, становище тут було не схоже на інші: перед аналоєм стояли вороги, які треба забрати до полону, але це було в церкві і піп, що причитував молитви, був у ризах і з хрестом в руках.

Від такої складної ситуації Савченко уже весь спітнілий і остаточно розсердився: легше було рубатися з цілим ескадроном, ніж вирішувати з цим вінчанням, будь ти тричі поладне.

Те, що солдати тримали рушниці напоготові, кинулось нарешті у вічі селянам, а коли вони помітили, що солдати були без погонів, серед них спочатку почулось перешіптування, потім хтось попробував вийти з церкви, але з дверей почулось сердите — „назад!“

Селяни почали хвилюватись. Піп, шукаючи причини їхньої поведінки, озирнувся, помітив червоноармійців і вдався до слів. Він враз сплотнів, і рука, піднесена, щоб перехрестити молодих, застигла в повітрі. Очі його були тепер прикуті тільки до рушниць, наведених у спину офіцерам.

Півча, не бачучи, що відбувається біля аналою, продовжував весело виспівувати концерт. Піп мовчав: він дивився на закам'янілі, суворі обличчя червоноармійців і думав, що денерозплати настав і для нього. Багато в чому завищив він перевертень червоними. Був певний, що ніколи вже вони не повернуться назад і з легкою душою назвав офіцерів, що стояв у ньому на квартирі, усіх активістів свого села. Де вони тепер? Кожен може зрозуміти. Переказував він різні відомості і потім, коли відступили вперше білі за Перекоп, сина рідного послав у армію до Врангеля, дочку просватав за офіцера, а скільки разів давав притулок тим, що приходили вночі і зникали вночі.

Все пригадав собі піп і затрусився. З голови вилетіли всі

потрібні для вінчання слова, а натомість пхалися зовсім неперечні, страшні, якими він проводив не одного небіжчика на шинтар. Незже доведеться виголосити їх замість „многія лета“? Піп ще раз зирнув на червоноармійців. Вони стояли спокійно, навіть урочисто, і це було страшніше, ніж би вони кричали або стріляли. Тоді піп враз істерично заволав, здіймаючи догори руки: „Все уповання на тя возлагаю мати божія, захираї мя під кровом твоїм“.

Капітан, що весь час закохано презиркувався з молодію, почувши безглузді за вінчання слова, здивовано витріщився на попа і тільки зараз помітив його збентежений вигляд, тоді він здивовано озирнувся на своїх бояр і побачив Савченка з наведеною йому в потилицю гвинтівкою. Капітан почервонів і пересердя й голосно запитав поручика.

— Чому солдатів напустили?

Поручик озирнувся і справді побачивши солдатів, сердито ступив до першого, але той просто межі очі йому наставив дуло. Офіцер злякано відсахнувся. Капітан мабуть устиг уже помислитися і сплотнілий щось шепнув на вухо молодій; вона завищала і впала йому на руки.

Хор не бачив, що творилося біля аналою, але за часом знав, що піп уже має обводити молодих довкола аналою і, наспівавши все, що йому належало, весело, не шкодуючи горлянок, гримнув другий концерт — „Ісаїя лікуй, діво!“...

Піп, скінчивши вчитувати з відчаю надуману молитву, тут же почав скидати з себе епітрахіль. Савченко, все ще боявся порушити процесію, але побачивши, що піп, не кінчивши, скидає ризи, несміливо запитав:

— Обкручувати не будеш, батя?

Піп тремтячими руками продовжував роздягатися. Савченко докірливо похитав головою.

— А гроші, небійсь забрав. Ходіте в штаб, там товариш Пархоменко розбере, тільки ручки вгору підніміть.

Процесія, разом з молодію, повернула до виходу. Поручики, в піднятих догори руках, не знаючи куди подіти, несли золоті вінці. Півча все ще загонисто виводила концерт.

За оградю весільний кортеж перестрів начдив, який з зашарілим обличчям скакав уже назад. За ним по вулиці червоноармійці вели полонених, а даді тяглася довга валка підвід з майном етапного коменданта, який все ще тримав на руках заплакану молоду. Пархоменко, побачивши своїх червоноармійців у церковній ограді, сердито насупив брови, але Савченко проштотхався наперед і голосно відрепортував:

— Товаришу начдив, це — недовінчані, а з нашого боку нікого нахальства не було. Піп сам чомусь скапустився.

Пархоменко тільки тепер помітив молодих і бояр у офіцерських погонах, довго мовчки дивився на ошелешеного капітана, потім кинув повідки і захитався в сідлі від сміху.

— Правду кажуть, що любов сліпа, цілої дивізії не прімітили! За що вам тільки чини дасть?

Селяни, які збилися довкола молодих, спочатку спостерігали все це мовчки, потім їхні обличчя так само почали кривитися від посмішок, а побачивши полонених і повіривши нарешті, що прийшов кінець офіцерському весіллю і соголосьно зареготали.

За декілька днів по тому, коли вже степ був звільнений від врангелівців, у ескадронах дивізії читали наказ Фрунзе: „...Армії фронту ставлю завдання: по кримських перешийках негайно пробитися в Крим і, енергійним наступом на південь, оволодіти всім півостровом, знищивши останню схованку контрреволюції“.

— На Перекоп будемо наступати?— спитав схвильований товариш у Савченка.

Савченко, пишаючись, що він знає більше за самого командира, авторитетно відказав:

— Готуй трусики: Першій кінній армії наказано ладнатися до переправи через Сиваш.

16

Над тагрійськими степами, skutими першими морозами, носилися зграї гайвороння. Всюди були сліди щойно затихлих боїв: валялися розбиті вози, телефонні двоколки, поламані гвинтівки, вистріляні гільзи й патрони, втопані в багно червоноармійські шлеми і солдатські кашкети з кокардами, офіцерські погони і заляклі трупи коней. Порита окопами, вирвами земля була схожа на побите віспою обличчя в зморшках. То там, то там підвищувалися свіжі могилки, на яких стриміли ввіткнуті в землю багнетом гвинтівки. Майже на кожній з них сидів чорний ворон і надсадно крякав, скликаючи гайвороння на багату поживу.

В розбитих селах чорніли обвуглені хати, зіяли вибиті вікна, але і над степом і по селах стояла вже дзвінка тиша. Артилерійська канонада, слідом за Врангелем, перекотила через Сиваш, через Перекоп, потім через Юшунь і 12 листопада 1920 року на берегах Чорного моря пролунав останній постріл, як салют переможній Червоній Армії.

Червоноармійці з обвітряними обличчями, простягаючи по червонілі з морозу руки до вогню, грілися біля грубки і один перед одним розповідали про останні сутички. Їх кожен знав не менше за другого, але не в силі був мовчати—хотілося ще раз і ще вголос згадати гостру гру зо смертю, щоб сильніше відчувати радість перемоги. Більше як півроку 14 кавдивізія не виходила з бою, добиваючи ворогів, насланих Антантою на Радянську Республіку. Бійці напували своїх коней з Дону

Дніпра, з Случі і з Горині, з Гнилої і Золотої Липи і, решті, з гірських річок Криму.

Упершись ліктями об стіл, їх слухав з тужливою посмішкою господар хати і критично хитав головою. Він слабкий став на нині від артилерійської канонади за ці півроку, він бачив на власні очі врангелівську армію, зодягнуту в англійське сукно, на коней, вигодованих на вівсі. Що не крок — стояв кулемет, на сто кроків — батарея. Він бачив страхітні танки, які ходили через двори, через хліви і через окопи; над головами ружляли, мов шуліки, аероплани. І все це сунуло з Криму. Він бачив, як наступали на Крим червоні. На них були порані шинелі, виснажені коні світили ребрами, командири вдвоє ламали сухар, щоб дати половину і своєму ординарцеві.

— Врангель, може, тільки на хитрощі вдався, хоче заманити вас дурнів у Крим, як у пастку, а ви й вірите, — проговорив з докором господар. — Отак і Свирид мій хвалився: прийду додому як тільки Врангеля барона поб'ю". Врангель обі може чай п'є внакладку, а мені вже сина не бачити.

Але червоноармійці, охоплені радістю, не почули його відхання і не помітили як старече обличчя укрилось глибоким смутком. Вони навіть раді були, що господар ще сумнівався — радіє ще дужче коли переконається. Вони б і самі не повірили в це ще тиждень тому.

— Немає більше врангелівської армії, діду, не існує, — твердили червоноармійці, перебиваючи один одного. — Це вже не бог свят. Хто встиг на пароплави сісти, поплив куди очі дивляться, а решта сховалась у гори.

— Тих уже татари доб'ють.

— Врангель, конечно, думав зимувати на Україні, а то й на Дону. Хіба він сподівався, щоб червоні Сиваш по дну перешли, щоб Турецький вал узяли, або юшунські позиції? Це ж не за дві фортеці, а за двадцять дві сильніші були укріплення. Ми входимо в село, а врангелівський комендант у церкві вінчається. От наскільки вони себе сильними вообразали.

— А тепер же куди ви йдете? — запитав господар, починаючи вірити в кінець війни в Криму; але ж у Радянської Республіки був не один ворог, не один врангелівський фронт.

— З поляками замирились, підемо тепер на зимові квартири, а потім, мабуть, і додому користуватись новим життям. — Від задоволення вони потирали руки.

Господар зітхнув ще глибше і шумно висякався. На вицвілих його очах стояли сльози. Червоноармійці вже знали, що його сина, смуглявого телефоніста Свирида забито під Кахівкою, а дружину розірвало артилерійським снарядом на подвір'ї, і вони враз стихли й собі зітхнули. У кожного з них були як не брати, то друзі, що наклали головами на чужих фронтах Республіки. На обличчя всім спав смуток, і вони сиділи так аж доки на вулиці не заграла сурма. Черво-

ноармійці заметушилися, за звичкою попереду схопилися берданки, а вже потім наставили вуха: сурма вигравала збо-

— Ну, діду, живіть здорові,—сказав перший.—У мене тютюнець завівся, а ви, бачу, палите,—і він поклав на стіл пачку кременчузької махорки восьмий номер. Другий залишив на столі півбуханки хліба, а щоб господар не став відмовлятися, потис йому руку і поспішно вийшов із хати.

— А у мене ось зайвий рушник,—сказав третій,—а сьогодні я десь дістану.

Сльози у діда вже бігли по щоках і як дощові краплі дзвінко падали на стіл.

— Чим же, дітки, я вас подарую?—проговорив він, втираючись рукавом.—Все забрав клятий ворог. Може коней не поїти?—Але червоноармійці вже скакали на майдан, де шикувалася дивізія.

Командири й військоми, тримаючи коней за повідки, стояли на вигоні купками перед своїми частинами й згадували бойові пригоди, які тепер видавалися чимсь романтичним і непереможним. Червоноармійці, брязкаючи стременами, рівняли ряди. Блякле осіннє сонце іскорками миготіло на зброї і освіжало одноманітний сірий тон степу й військового строю. Обличчя червоноармійців, відбиваючи внутрішній настрій, грали посмішками й білими зубами. За одну ніч з них спала втома, мов би й не було жодних боїв і сотень забитих і постріляних товаришів. Навіть забинтовані не кризались від болю і запевняли, що більше не болять їхні рани.

Дивізія чекала на командарма. Нарешті з села виїхала група вершників, пролунала команда „рівняйся!“, потім „струнко!“ і на вигоні запала тиша. На вороному коні, важко розсікаючи пружке повітря, назустріч вершникам поскакав начдив Пархоменко. Він був у сірій папасі, в шкіряній куртці, перехрещеній ремнями, на грудях сяяло два бойових ордени Червоного Прапора і цейсівський бінокль, при боці хиталась у такт чвалові шабля з коштовною насічкою на срібному ефесі.

Попереду кавалькади скакали командарм Буденний і член Військради Ворошилов. Зустрічаючи й наганяючи їх, переказували котилось стоголосе „ура!“, могутнє як морський прибой.

Командарм вітав бійців з переможним закінченням війни. Вимріяний в походах, з такою тугою очікуваний „мир хижим“ нарешті настав, армії Врангеля не існує! Знову „ура!“ котилось від одного флангу до другого й перекочувалось від гурту селян, які стояли на околиці з червоним прапором.

Коли луна від вигуків зазмерла в степу, начдив Пархоменко скорше відчув, ніж зрозумів, що разом з цими вигуками вмерла і якась частка життя, страшного, неповторного, але й привабливого. Клинок мирно буде спочивати в піхвах

ірий кінь не понесе вже його на ворога, бойові друзі й товариші, які стали рідніші кривних, розійдуться в різні кінці і, мабуть, назавжди. Терпка туга спала на серце, але тут же вінгадав про свою давню мрію. Ще під час боїв під Харковом, він зупинився з штабом в колишньому маєтку Харитоненка. Великий парк, рібні ставки, а довкола луки й безкраї лани золоті пшениці. Тоді ж він сказав: „скінчимо війну, приїду люди господарювати для радянської влади“.

Ця думка не залишала його потім ніде. Він навіть здивувався, як саме тепер, коли здійснення його мрії стало можливим, він міг про це забути. Весело посміхнувшись своїм думкам, Пархоменко зирнув на обличчя своїх бійців, які сиділи вже вільно й слухали промову Ворошилова, і йому видалося, що і в бійців був такий же настрій і радісний і тужливий.

Ворошилов говорив короткими й чіткими фразами про те, в яких тяжких умовах доводилось боротися радянській владі проти зовнішньої і внутрішньої контрреволюції, але Червона Армія перемогла всіх інтервентів, тому що боротьбою керувала комуністична партія, на чолі з мудрим Леніном, тому що владу тримав у руках пролетаріат в спілці з селянством, тому що радянська влада відповідала інтересам широких народних мас і це родило в них волю до перемоги, тому що наша боротьба за своє визволення від капіталістичного ярма викликала допомогу і співчуття світового пролетаріату, тому що ми мали талановитого і сміливого стратега Сталіна, відважного командарма Фрунзе і непереможну Червону Армію.

— Чотирнадцята кавалерійська дивізія, — так закінчив свою промову Ворошилов, — уславлена в боях і з Денікіним, і з білополяками, і з Врангелем, заслужила на відпочинок, але по степах України ще гуляє банда „батька“ Махна. Вона грабує села, погромами заливає містечка, убиває і вішає комуністів і всіх чесних громадян і глумиться над вашими сестрами і жінками. Ми мусимо знищити останню гідру контрреволюцію, щоб селянин і робітник спокійно міг узятися за мирну працю. Партія і уряд це почесне завдання покладає на вас, товариші червоноармійці, командири і політробітники, і на вашого відважного начдива товариша Пархоменка.

В очах бійців спалахнули вогники, якими вони запалювались кожен раз перед атакою. Шелест задоволення, мов відграї птахів пронісся над дивізією. Пархоменко так само відчув як тьохнуло його серце і мимохіть розправив плечі.

Коли інспекторський огляд дивізії скінчився, Пархоменкогадав, що село, в якому вони зупинилися, називається Григорівка, тоді згадав і смуглявого телефоніста — Свирида Перепону, який під Кахівкою просив його передати батькам, що він живий і здоровий. Пархоменко оглянувся на село, побачив крайню хату й поскакав до неї, щоб порадувати батьків.

Другого дня вранці дивізія виступила в похід до Знаменки де купчилися головні сили Махна. Восьма кавдивізія, що входила тепер в групу військ, якими командував Пархоменко, мала підійти з заходу.

Вислана вперед розвідка намацала ворога в селі Петрівці і довідалася, що тут зібрані його головні сили. На дорозі зустрівся селянин у латаній свиті. Зійшовши з шляху, він ніби про себе проказав.

— Тільки не йдіть шляхом, на вас там давно вже чекають, — і чомусь покрутивши головою, пішов далі, але червоноармієць повернув коня і зупинив селянина.

— Чого ти, як дівка на сповіді, не бійся, кажи все. Хочеш на цигарку?

Селянин, скрутивши цигарку, став більш балакучим і розповів не тільки де стояли в селі батареї, де кіннота, а навіть як краще підійти до села, щоб ворог не помітив, і показав напрям. На карті був позначений такий самий яр і з такими відношеннями, як малював їх селянин.

— А чого ти махновцями невдоволений? — спитав його Пархоменко, який під'їхав на розмову. — Може тебе пограбували?

— Мене, пограбували? — здивувався селянин. — Через наше село п'ятнадцять банд проходило — і Маруся, і Лихо, і Гнида, і Чорт, а щоб пограбувати мене — ніхто не наважився, бо я оце й увесь перед вами. Мені за наших бойових товаришів обидно, аж вісім чоловіка зарубали, і тільки за те, що вони за народ стояли. Така власть нам не потрібна.

— А ти проведеш нас через яр?

Селянин завагався і, ніби прицінюючись, подивився на свої чоботи, перев'язані мотузками, потім рішуче махнув рукою.

— Як доб'ю оці, залишусь зовсім босий, ну та може у вас мотузка знайдеться для кріпості. — І він, цибатий як журавель, пішов наперед, переганяючи коней і пильно придивляючись до командирів. — І начальника вашого побачу?

— Якого начальника?

— Товариша Пархоменка! — Чув, махновці згадували про нього. Мабуть геройський командир, коли слава попереду біжить.

— Він до тебе в гості прийде, — відказав Пархоменко, знімаюковий.

Через яр наступала друга бригада. Стояв туман, дороги відтали, до ніг липло болото і тому пішки пересуватись було майже неможливо, але в яру зеленіла трава і спішена бригада хутко підійшла до села і навальню поведла атаку у фланг ворогові і в тил. Постріли залунали майже одночасно і з шляху, і з яру. Не бачучи маневра противника і не знаючи його

нількості, махновці, які полюбляли більше робити несподігані набіги, ніж вести позиційну боротьбу, почали відходити.

Тепер можна було починати рубку, і кавбригада з яру ввірвалась у село. Кривими вуличками й завулками червоноармійці вискочили на майдан біля церкви, де стояв обоз. Селянські підводи, запряжені миршавими кіньми, вже котилися клубком. Махновці скидали з возів хурщиків, які шкодували бити коней, і самі гнали їх клинками, в підводи врзалась артилерія і, ламаючи на тріски вози, прокладала собі шлях для відступу. На кожній тачанці строчив кулемет, мало дбаючи про те, хто попаде під його кулі, і поцілені свqми, махновці вистилали трупом вулиці й завулочки. Червоноармійці рубали на вибір. Спанізовані махновці, сидячи на підводі, вивершеній награваним шматтям, побачивши занесений над собою клинок, тільки дивилися на нього переляканими скам'янілими очима, аж доки не злітала їхня голова.

Махно відступав таким алюром, що виснажені коні червоних не змогли за ним угнатися. Але замести своїх слідів він не міг: трупи розстріляних більшовиків, загнаних коней, обламани вози, обідрані крісла, канапи без ніжок, або побиті абажури від ламп, чи пошматовані сувої тори валялися по обидва боки дороги, де проходила армія Махна.

Напрямок указував, що Махно тікає на Гуляй-Поле, в свою столицю, де він, як уже не раз це робив, гадав, певне, захопитись на куркульських хуторах. Військо Пархоменка, не зважаючи на сльоту, сніг, мороз і довгі переходи йшло по п'ятах ворога і не давало йому жодного дня перепочинку.

На восьмий день Пархоменко перетяв махновцям шлях на Гуляй-Поле і вони примушені були повернути на Полтавщину. Морози скували землю, стояла ожеледь. Розкуті коні махновської армії, попавши на слизьке, не здатні вже були рятувати своїх вершників, і махновці кидали покалічених коней серед шляху, а собі забирали свіжих у селян, або пересідали на підводи і знову тікали, заплутуючи за собою сліди, як старі лиси. Шлях пересування ворога тепер позначався покинутими гарматами, вмерзлими в глибокі колії, тачанками з кулеметами й ще з більшою жорстокістю порубаними районними робітниками радянських установ.

Із Полтавщини Махно повернув на Київщину. Досі його армія відступала перед невблаганною групою військ Пархоменка одною колоною. Наближався вже кінець 1920 року. В щоденних переходах і ар'єргардних боях, його армія значно зменшилась, частина махновців була забита, а ще більше дезертирувало з награваним майном.

З такими силами Махно вже не міг витримати бою, до того ж за Дніпром його зустріли частини 8 кавдивізії, а він утратив уже більше трьохсот кулеметів і майже всю артилерію, і його армія поділилася на декілька загонів. Вони втікали

тепер у різних напрямках, тим самим утруднивши їхнє переслідування.

Махно з своїм загоном повернув на південь, в район Уманщини. Пархоменко, розуміючи що з втратою куркулями своєї ватажка і організатора, банда розсипеться й сама, з частинами 14 кавдивізії погнався за Махном.

Позбувшись великих і неповоротких обозів, махновський загін, посаджений на коні, став ще більше рухливим і це давало йому можливість нарешті відірватись від червоних. Такий маневр рятував ворога краще за будьяку зброю: частини, які його переслідували, ставали ніби сліпими—ворог міг тепер вибирати собі любий шлях для відступу, повернути назад, наступати з тилу, або зробити засідку. Але в районі Юстингородка, на північ від Умані, Пархоменко знову напав на його слід. У містечку, на новий рік, був зарубаний продробітник двоє євреїв; по вулицях літало випущене пір'я з перин.

2 січня, пізно ввечері, Пархоменко скликав у школі нараду командирів і політробітників. У грубці весело горіли дрова, намерзлі шибки на вікнах парували і бралися темними проталинами. В кімнаті вчителя ставало душно. Командири обвітреними обличчями знали, що командувач групи не вдоволений наслідками походу, і тому сиділи по кутках з пісними фізіономіями. Пархоменко з начальником штабу дивізії Мурзиним пошепки радились за столом над картою, туди ж уткнувся носом комісар групи Біляков. Адьютант стругав олівець, готуючись вести протокол. Останнім прийшов комбриг 2. Пархоменко зирнув на годинник, потім на комбрига.

— У вас, комбриг, певно годинник відстає на цілих двадцять вісім хвилин? Коли б ви підігнали його тридцять днів тому, ми б уже давно виконали наказ уряду і партії. Товариші командири,—звернувся він уже до всіх присутніх,—я хочу знати, доки ми будемо бавитися з Махном? Що ви, забули як ми били денікінців, білополяків, Врангеля? Чи вас, може, білі постілі розніжили, чи вам ночі короткі? Як це могло трапитись, що ворог відірвався? Комбриг 2, поясніть.

Комбриг відштовхнувся від комина і, докірливо глянувши на комполку, почав розбирати маневр ворога в той день, коли він збив з пантелику його розвідку.

Після нього говорив, чортихаючись, комполку, потім інші командири. Всі вони почували замішання і, чекаючи на слово, уникали зустрічатися очима з начдивом, але, взявши слово, кожен закінчував тим, що тепер Махнові уже не виприснути. Досі легковажили цією операцією, а ворог, як виявилось, надто хитрий і слизький, як в'юн.

Під кінець наради всі вони вже весело реготались, згадуючи різні пригоди останніх днів; більше всіх сміявся Пархоменко і, прощаючись, кожному тис руку з такою силою, що не один із них хилився набік.

В накурений кімнаті вчителя залишився з Пархоменком тільки ад'ютант Федько Кривосин, з яким вони ще в Макаровім-Яру в 1906 році робили повстання. Свого друга дитинства він знав серед червоноармійців, що билися під Харковом, і забрав до себе. Ординарець Ягор уніс самовар, який парував через дірочку в кришці й тоненько виспігував. Пархоменко опинився на Ягора й згадав миршавого Василя Макогона, що шукав смерті й опинився в Григор'єва, а потім був добрим ординарцем. Під час переходу на польський фронт він попросився забігти додому (проходили повз його село) і більше не повернувся.

— Як ти гадаєш,—спитав Пархоменко в ад'ютанта,—чого він не повернувся, Василь Макогін?

Кривосин, наливаючи в склянки чай і ласо поглядаючи на шматок мерзлого сала, відказав упевнено:

— На банду наскочив, його й злапали, не інакше. Знаєш, кого він мені нагадував—такий же метушливий, як Григор. Теж головою наложив—правди все шукавши.

— Це той Григор, що делегатом у Луганське приходив? Коли ж він загинув?

— У сімнадцятому році він був у земельному комітеті. Коли почали вперше нарізати панську землю, куркуль Моргун щось там змахлював, він його при всіх і потяг істиком, а як прийшли білі, Моргун і видав, а німці повісили.

— Шкода, я ще пам'ятаю, як він оцю пісню співав:

На Вкраїні є долина,
В тій долині є хатина.

— Признатися, люблю пісні: від них ніби серце розкривається.

В тій хатині є дівчина,
Дівчинонька молода...

Кривосин почав підспівувати, і вони обидва зажурено захитались у такт пісні. Поступово Пархоменкові очі почали наливатись тугою, нарешті він стих і глибоко зітхнув.

— Де то моя дружина вірная, де мої сини-синочки?—ховаючи обличчя він в'двернувся до вікна.—Скінчимо з бандою, поїду шукати—певно псевиростали вже, треба в школу віддавати, щоб на інженерів повиходили.

На другий день вранці, віддавши наказ бригадам виступати на Бузівку, через яку лежала путь Махна, Пархоменко виїхав до цього села. З ним були начальник штабу дивізії, комісар групи, начальник формування і начальник зв'язку, позаду їхав ад'ютант Кривосин з ординарцями.

До Бузівки було не більше трьох верст. Сніг, який пав уночі, прикрив дорогу і поле різною пеленою. Довкола була тиша, яку порушував тільки брязкіт стремен. На засніжених хатах заграло вранішнє сонце і дерева, вкриті паморозами, здаляку здавалися витягами рожевого бузку. Біля крайніх замайало двоє вершників, які, покрутившись на околиці, зникли у вулиці.

Узнати здалеку чия це була розвідка — другої чи третьої бригади, яка ночувала в сусідньому селі, було трудно. Пархоменко тронув острогами коня і в'їхав слідом за двома вершниками в село. На вулиці було порожньо й тихо, одна тільки людина в теплій хустці йшла з відрами на коромислі до криниці, над якою стирчав журавель. Вершники, що скакали впереду, зупинилися серед вулиці й, чекаючи на Пархоменка, заохочуюче гукнули: „Ідь сюди!“ — хоч він і без того вже наближався до них.

Помітивши вже в останню хвилину, що вершники чому не дурному оскалились, Пархоменко інстинктивно схопився за маузер і озирнувся назад: ті, що їхали за ним, трохи відставали і тепер наганяли, розтягшись по вулиці довгою черідкою. Передових частин бригади, яка мусила йти слідом, все ще не було видно, але з дворів довкола, як на тривогу, почали вискакувати вершники на осідланих конях і, вимахуючи шаблями, з галасливим криком кинулися до нього. Пархоменко встиг помітити, як Федько Кривосин з ординарцем обернувшись до коней і, збиваючи махновців, поскакали назад. „Значить втрачають!“ — подумав він.

Решта опинилась в густому кільці махновців.

— До біса ж вас наплодив Махно, — сказав він, стріляючи в голову першому. Бандит упав коневі під ноги. Біля нього ліг другий і третій, четвертого кінь поволик по вулиці.

Збившись до купи, червоні, хто шаблею, а хто револьвером, прокладали собі дорогу назад. Першим упав підстрелений кінь під комісаром Біляковим, але він не переставав стріляти. Другим упустив шаблю Мурзин, розрубаний упав ординарец. У маузері Пархоменка вже не залишилося більше куль. Він схопився за шаблю.

— Будете, бандити, знати Пархоменка! — і махнув кликом. — Отак б'ються більшовики за революцію! — Двоє махновців розрубаних упали на сніг. В цей час у голову йому вдарила блискавка: з очей посипалися іскри, погім все довкола помутніло. Як крізь сито він ще помітив чиєсь широке плескاته обличчя, вишкірені зуби, а під шапкою волосся його упало, і впав на сніг.

Коли він прийшов до пам'яті, повз голову тупотіли коні, йдучи на село. Від глухих ударів по мерзлій землі його черепніби розвалювався надвое, але він, пересилуючи біль, посмінувся: „Бач, коли підійшла бригада, зараз товариші до нас“.

покинути йому встати. Мабуть бандит влучив по голові". Він натугою розплющив очі й ніби крізь червону сітку побачив сітку всіх своїх товаришів, розкиданих, як порубані дрова.

Живий ще,— крикнув хтось з коня,— блимає!

Пархоменко враз подумав, що повз нього проїздять ще бандити і заплющив очі. „Де ж його шабля?“ Позаду почувлись шість нерівні кроки. Пришкунтильгавши, хтось зупинився над головою і назвав його прізвисьце. „Яка це частина? Може Федько привосин підійшов. Чого ж він мовчить?“ Пархоменко відкрив очі. Над ним стояв, схожий на сільського дяка, з плескатим шумом і конячими зубами, Нестір Махно і сласно сміявся. Він примушував над лежачим ворогом. Пархоменко змріяв його презирливим, але вже померклим поглядом, зібрав останні сили й кров'ю харкнув йому межі очі.

— Бандит! Це тобі за смерть мою, за тисячі невинних жертв.

Над головою пролунав постріл і куля вжалила його в спину.

Ні другого, ні третього пострілу він уже не чув. Не чув так само, як, за годину по-тому, бригада, стогнучи від крику, нагнала махновців біля річки і вибила їх майже до ноги.

18

.... Коли Пархоменка забили, всі жінки, нагіть не родички, плакали, а чоловікам плакати негоже. Вербка виросла там, де він народився. Яблуня виросла там, де він загинув. Дуб виріс над його могилою.

Грай, бандуро! Згадай командира Олександра Яковича, увесь над його трудовий, усіх його друзів по шаблі й по коню! Може й нашу пісню почують косарі на дорозі. Веселий почує — пісню підхопить, розумний почує — на вус намотає, дурень почує — розуму набереться, хоробрий почує — шаблю поточить!..“

(Із думи про Пархоменка).

Київ, 1938 р.

Кінець